

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ  
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

---

**КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО  
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

**Т. В. Білецька, кандидат соціологічних наук  
В. Ч. Купчишина, кандидат педагогічних наук**

# **ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Затверджено ректором академії  
як навчально-методичний посібник



ББК 88.5я73

Б61

Рекомендовано до друку вченою радою  
Національної академії Державної прикордонної служби  
України імені Богдана Хмельницького  
(протокол № 16 від 30 червня 2020 року)

**Рецензенти:**

Н. Д. Потапчук, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

О. В. Віннічук, кандидат політичних наук

**Білецька Т. В., Купчишина В. Ч.**

Б61 Політична психологія : навчально-методичний посібник.  
Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. 184 с.

У навчально-методичному посібнику розкрито передумови та особливості формування політичної психології як науки, презентовано базові категорії та методи політичної психології.

Він містить курс лекцій, методичні поради і матеріали для самостійної та науково-дослідної роботи курсантів, тестові завдання підсумкового контролю, глосарій термінів та список літератури.

Призначений для курсантів і викладачів факультету іноземних мов і гуманітарних дисциплін, які вивчають політичну психологію, а також усіх, хто цікавиться сферою політики.

ББК 88.5я73

Видавництво НАДПСУ, 2022

---

## ВСТУП

Наук про політику сьогодні вже досить багато. Усі вони аналізують політичну сферу з позиції власних методологічних засад, водночас взаємопов'язані між собою. У контексті цих взаємодій перспективною галуззю досліджень у світовій політичній науці є політична психологія, яка володіє унікальним балансом для розуміння зв'язку політичного буття і внутрішніх мотивів політичної поведінки людей.

Політико-психологічні знання і культура необхідні кожній людині, незалежно від її професійного фаху, оскільки кожен із нас у буденному житті постійно взаємодіє з іншими людьми та державою. Ці знання потрібні для того, щоб зрозуміти сутність закономірностей політичної боротьби, прийомів, методів та способів досягнення політичної влади, думок і почуттів людини, що є учасником політичних процесів.

Навчально-методичний посібник “Політична психологія” розроблений відповідно до курсу “Політична психологія”, включеного в навчальний план спеціальності 053 “Психологія” Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Його зміст повністю відповідає робочій програмі з навчальної дисципліни. Він включає матеріал лекційних занять, індивідуально-дослідницькі завдання та перелік тем для самостійної роботи. Окремо запропоновано тестові завдання для підсумкового контролю, термінологічний словник, основну та додаткову літературу.

Матеріал, наведений у навчально-методичному посібнику, містить систематизований виклад курсу “Політична психологія”. Головна його проблематика стосується предмета, завдань, функцій, методології та методів політичної психології, що дозволяє курсантам розширити свої знання у сфері психології загалом та сприятиме їх більш ефективній підготовці до семінарських та практичних занять.

---

# **Розділ 1**

## **ТЕМИ З КУРСУ**

### **“ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ”**

#### **Тема 1**

#### **ВСТУП ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

1. Предмет політичної психології, її зв'язок з іншими науками.
2. Система категорій політичної психології.
3. Методи політичної психології.
4. Функції політичної психології.

#### **1. Предмет політичної психології, її зв'язок з іншими науками**

Політична психологія – досить молода, інтегративна наука, що виникла на стику політології, психології, соціології та інших наук, яка досліджує соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, що формуються на рівні політичної свідомості націй, станів, соціальних груп, урядів, окремих особистостей. Особливого значення набувають ці дослідження під час вивчення громадської думки, політичної соціалізації, політичних конфліктів, електоральної поведінки, психобіографії, психоісторії, мас-медіа та політичних комунікацій, етнокультурних явищ, біополітики та ін.

Сьогодні усталеного визначення поняття “політична психологія” не існує. Зазвичай її трактують як науку, що виникла в результаті політизації психології та психологізації політики. Найбільш простим та загальноновизнаним на емпіричному рівні можна вважа-

ти таке визначення **політичної психології** – це наука, що вивчає психологічні аспекти політичного буття, особи, групи, нації.

Певна група науковців визначає політичну психологію як систему виявів суспільної психології (тобто свідомості), які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку в політичному житті суспільства.

Вітчизняний дослідник Г. Щокін вважає, що політична психологія – це галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації тощо) політичного життя суспільства, що формуються і виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в певних конкретних політичних діях.

Предмет політичної психології включає всі вияви суспільної психології в індивідуальній, груповій та масовій формах, які пов'язані з політичною діяльністю, що характеризує поведінку людей у будь-яких політичних ситуаціях або умовах (сприйняття, вірування, мотиви, думки, цінності, інтереси, досвід тощо).

Отже, предмет політичної психології загалом – це політика як особлива форма людської діяльності, що володіє власною структурою, суб'єктом та спонукальними силами. Як особлива людська діяльність, з психологічної точки зору, політика піддається аналізу в рамках концепції соціальної предметної діяльності.

Доцільно вести мову про політичну психологію у вузькому та широкому аспектах. У першому випадку – це наука, яка вивчає психологічні фактори політичної діяльності, поведінки та відносин як специфічної сфери соціального життя та особливості індивідів, що безпосередньо беруть участь у політичному процесі.

У другому випадку – наука, що розглядає явища суспільної та індивідуальної психології, пов'язаної з політикою у всіх її виявах. Політична психологія досліджує, як політичні фактори впливають на особистість людини, її психологічні характеристики, на сприйняття людьми політики з точки зору психології.

На думку російського психолога А. Андреева, предмет цієї науки можна визначити так: політична психологія цікавиться тим, як люди оцінюють ті чи інші політичні явища, на що вони звертають увагу, а чого не помічають чи ігнорують, що визначає силу політичних прагнень чи їх суб'єктивну спрямованість, як у нашій душі зароджу-

ються політичні пристрасті і, навпаки, чому в деяких випадках ми залишаємося байдужими до вагомих політичних подій.

**Основними об'єктами політико-психологічних досліджень є:** політична діяльність, політична участь, політичне лідерство, політичні цінності та установки, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість тощо.

Науковці виокремлюють п'ять основних принципів політичної психології як науки:

принцип наукової об'єктивності (вважається, що епіцентром політико-психологічного дослідження має бути “зона взаємодії політичних та психологічних явищ”);

принцип гласності, публічності;

принцип широкого врахування соціально-політичного контексту політико-психологічного дослідження;

принцип уваги до підсумкового результату;

принцип нейтралізму.

### **Зв'язок політичної психології з іншими науками**

Політична психологія – інтегративна наука, тому доцільно дати інформацію про зв'язок її з певними науками, які детермінують, зумовлюють її характер, подальший розвиток і перспективи.

Політична психологія має багато спільного із загальною психологією, певною мірою є похідною від неї. Це пояснюється тим, що предметом дослідження психологічної науки є конкретні факти психологічної діяльності, психологічні властивості (характер, темперамент, вольові якості). Психологія вивчає факти, механізми психіки внутрішнього світу людини (психічні процеси, психічні стани, психічні властивості), але ці аспекти суб'єктів політичного процесу також вивчає політична психологія.

Певний зв'язок політична психологія має з політологією, соціологією, філософією та відповідними їх відгалуженнями, як: соціальна психологія, соціально-політична психологія, політична соціологія, філософія політики тощо, які сформувалися в площині соціально-політичного простору в другій половині ХХ століття.

Сфера конкретних об'єктів, вивченням яких займається політична психологія, досить широка, можна сміливо сказати, без-

межна. Практично до неї належить усе в політиці: від психології лідерства до поведінки натовпу; від інтриг у малій групі керівного органу до стихійної панічної поведінки; від партійної належності до повної аполітичності і т. д. Ось чому об'єктивною є різноманітність міжпредметних зв'язків цієї науки.

## **2. Система категорій політичної психології**

Категорії науки – це фундаментальні поняття, що розкривають специфіку її предмета. Оскільки політична психологія є міждисциплінарною галуззю знання, більшість її категорій запозичені із суміжних дисциплін. Саме засобом категорій визначається її місце в системі політичних і психологічних наук і розкривається взаємозв'язок з ними. Філософія, політологія, політична антропологія, психологія особистості й інші науки та галузі наукового знання забезпечують політичну психологію необхідним апаратом для її функціонування. Оскільки в поле зору політичної психології потрапляють всі політично важливі сторони психологічних явищ, які самі собою є предметом дослідження інших галузей психологічної науки, неможливо уявити категоріальний апарат політичної психології без базових понять цих наук.

Так, соціологія і соціальна психологія сформували такі поняття, як політичні ролі та соціалізація, політичні цінності й інтереси, лідерство, конформізм і под. Загальна психологія запропонувала категорії: поведінка, мотивація, мислення, емоції, міжособистісні взаємини та інші. Політологія надала можливість використовувати поняття “політика”, “політичний режим”, “політична культура”, “політична участь” і “конфлікт”.

Хоча власний категоріальний апарат політичної психології все ще перебуває на стадії розробки, до основних її понять можна віднести: політичні мотиви, потреби, процеси, інтереси індивіда та груп, політико-психологічні установки, політичну свідомість, психологічні настрої, політичні звички мас, політичні традиції, політичну волю індивіда, політичну активність, політичну поведінку тощо.

У концептуальній схемі політичної психології ключове значення мають також поняття особистості, політична соціалізація, політич-

на свідомість, політична самосвідомість, політична культура, політична психіка, політична поведінка тощо.

**Політична свідомість** – одна із основних категорій сучасної політичної психології, що означає результати сприйняття суб'єктом тієї частини оточуючої його дійсності, яка пов'язана з політикою, і до якої належить сам суб'єкт, а також його дії та стан, що пов'язані з політикою.

Близьким до нього є поняття **політичної самосвідомості**. Під політичною самосвідомістю прийнято розуміти процес та результат вироблення відносно стійкого уявлення суб'єкта політичних відносин про самого себе в соціально-політичному плані, на підставі чого такий суб'єкт цілеспрямовано будує свої стосунки з іншими суб'єктами та об'єктами політики як усередині соціально-політичної системи, так і за її межами, а також ставиться до себе. Це усвідомлення себе в політиці як самостійного діяча, цілісна оцінка своєї ролі, цілей, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки.

Ще однією категорією цієї науки є поняття **політичної соціалізації** – це процес включення індивіда в політичну систему через озброєння його досвідом цієї системи, закріпленого в політичній культурі. Політична соціалізація є процесом взаємодії індивіда та політичної системи, метою якого виступає адаптація індивіда до неї, перетворення його на громадянина. Результатом політичної соціалізації є політична активність, пасивність чи відчуження. В основі політичної соціалізації формується політична свідомість і політична поведінка особистості.

**Політична культура** – це історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот і окремих індивідів у сфері політики, орієнтації, що впливають на політичну поведінку.

**Політична психіка** включає три блоки: політичне сприйняття (наприклад, політичної інформації), політичне мислення (аналіз політичної інформації та прийняття політичних рішень), політичні почуття (емоційна оцінка висновків політичного мислення).

**Політична поведінка** є результатом функціонування трьох блоків політичної свідомості, підсвідомого та культури. Це зовнішній бік політичної діяльності. На вищому рівні – це діяльність з координації чужих інтересів у межах суспільства. На середньому – діяльність із

політичної демонстрації власних інтересів. На нижчому – політична соціалізація (засвоєння політичної культури). Середній рівень – активність політичних партій, функціонерів політичних організацій. Нижчий рівень характерний для рядових громадян. Вищий рівень політичної поведінки для лідерів характеризує професіоналів-політиків.

### 3. Методи політичної психології

У політичній психології використовують інтегративний підхід до вивчення дії суб'єктів політичних процесів та їх сутності. Як і в будь-якій іншій науці, метою політико-психологічних досліджень теоретичного напрямку є сприяння вирішенню політико-психологічних проблем у суспільстві шляхом розробки нових, сучасних підходів до їх вивчення; метою прикладних досліджень, зі свого боку, є практичне використання даних для вирішення цих проблем і відповідні їм дії.

Теоретико-прикладні і суто прикладні дослідження мають переважно емпіричний характер. Вони, як вважають науковці, є підґрунтям досліджень теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) і вищого рівня (фундаментальних та загальнометодологічних).

У політичній психології використовують такі методи досліджень: спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертна оцінка, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів та ін. Більшість перелічених методів дослідження політична психологія запозичила із соціального, клінічного, когнітивного та інших напрямів психології.

Розглянемо особливості найпоширеніших методів досліджень.

**Спостереження** – один з основних емпіричних методів психологічних досліджень. У політичній психології – це спеціальне, систематичне і цілеспрямоване спостереження за політичною поведінкою, діями, процесами з метою з'ясування їх сенсу, змісту, мети і спрямованості.

Соціологічні опитування – це метод, який часто використовують для збирання первинної вербальної інформації про явища індивідуальної та суспільної свідомості, об'єктивні факти і процеси. Цей метод широко використовують також у соціологічних, психологічних,

економічних, демографічних, політологічних, педагогічних та інших дослідженнях. Оскільки в політичних процесах часто задіяна значна кількість людей, то завдяки цьому методу вдається визначати психолого-політичні стани, орієнтації, прогнозувати поведінку, окремих соціальних, демографічних груп, класів тощо. У політичній психології особливе значення мають багаторазові соціологічні опитування (панельні), за допомогою яких можна простежити динаміку політичних явищ і процесів. Для оперативного вивчення громадської думки застосовують так звані зондажні опитування (опитування-блискавки, опитування-голосування). Серед найпоширеніших анкетних соціологічних опитувань: поштові, друк анкет у засобах масової інформації, телетайпні. Технологію опитувань політична психологія запозичила в соціології.

**Тестування** – метод психологічної діагностики за допомогою заздалегідь заготовлених стандартизованих запитань та завдань (тестів). У політичній психології завдяки тестуванню можна виявити відмінності у політичних поглядах окремих політиків, між різними явищами, визначити рівень політичної культури, грамотності людини, наявність у неї певних навичок, знань, особистісних характеристик.

**Моделювання політичних ситуацій** – дослідження політико-психологічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних (насамперед математичних) моделей. Під моделлю тут розуміють систему об'єктів і знаків, які відтворюють окремі істотні властивості системи-оригіналу. У такий спосіб можна змодельовати прогнозований мітинг, дискусію, партійні збори, виборчу кампанію тощо.

**Психосемантичний аналіз** ґрунтується на психосемантиці – галузі психології, що вивчає генезис, будову та функціонування індивідуальної системи значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, символічні дії).

У політичній психології широко використовуються **психологічні тести** (Г. Айзенка, Кетелла, ММР та інш.).

**Методи дистанційного аналізу** використовують у випадку, коли об'єкт є недоступним дослідникові. У такому разі вивчають не тільки тексти виступів, а й відеозаписи, мемуари та інші джерела про особу політика.

У політичній психології використовують широкий набір **методів корекційно-розвивального впливу та консультування**. Практика політичного консультування включає психодіагностику політичного діяча, аналіз та корекцію його політичного іміджу, розробку стратегії його взаємин як із широкою публікою, так і з своїми однодумцями та членами апарату, з яким він працює.

Загалом будь-яке дослідження з проблем політичної психології складається з трьох стадій, кожна з яких становить самостійне дослідження.

*Перша стадія* – методологічна, пов'язана з розробкою програми дослідження певного політичного явища чи дії політичного суб'єкта на основі або вже відомих знань і методів, або тих, що тільки формуються та їх спеціально виділяють для цього дослідження.

*Друга стадія* – емпірична, пов'язана з отриманням емпіричного знання про політичний феномен. Це, насамперед, польове дослідження, збирання інформації, її опрацювання та аналіз, що дозволить побудувати теоретичне знання, а також сформулювати практичні поради, рекомендації для політиків, відповідних інститутів, індивідів тощо.

*Третя стадія* – теоретична, пов'язана з отриманням відповідного теоретичного запитання, наприклад, побудова концепції, типології.

Специфіка досліджень з політичної психології враховує усвідомлення тих понять і категорій, що визначають сутність, зміст організації та проведення досліджень, а саме: методологія, методика, техніка, технологія, процедура та інші.

Сама методологія дослідження визначає, якою мірою зібрані дані можуть бути реальною та надійною основою для отримання об'єктивних знань про політичних суб'єктів. Тому терміном “методологія” прийнято визначати сукупність дослідницьких процедур, техніки і методів, включно з прийомами збору та опрацювання отриманих даних.

*Метод* – це головний засіб збору, опрацювання або аналізу даних.

*Техніка* – це сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання того чи іншого методу.

*Методика* – поняття, яким визначають сукупність технічних прийомів, пов'язаних з цим методом, а також конкретні операції, їх послідовність та взаємозв'язок.

Отже, політико-психологічне дослідження є багатограним процесом, який поєднує теоретико-методологічний та емпіричний рівні, що відповідно забезпечує його цілісність і дає конкретні уявлення про психологічні сторони політичної реальності.

#### **4. Функції політичної психології**

Місце і роль політичної психології в суспільстві реалізується через ті функції, які вона виконує щодо суб'єктів політичної діяльності та політичних процесів, які реалізують ці суб'єкти. Головними функціями політичної психології є пізнавальна, практично-адаптаційна, теоретична, мотиваційна, прогностична, управлінська, ідеологічна. Дамо їх коротку характеристику:

*пізнавальна* дає змогу орієнтуватися у політичному житті, здійснювати психологічний аналіз політичних дій суб'єкта політики та виробляти свої, власні моделі політичних процесів;

*практично-адаптаційна* характеризується місцем політичної психології у розробці практичних рекомендацій щодо оцінки політичних явищ та ставлення суб'єкта політики до оточення;

*теоретична* полягає у розробці нового теоретичного знання, пояснення політичних явищ з позицій психоаналізу;

*мотиваційна* дає змогу на основі формування мотиваційної готовності суб'єктів політики втілити наміри в політичні процеси;

*прогностична* полягає у підготовці суб'єктів політики до підготовки, осмислення та врахування політичних прогнозів.

*управлінська* функція пов'язана з використанням знань для моделювання і створення ефективних моделей управління соціально-політичними процесами та відповідними інститутами;

*гуманістична* функція полягає в осмисленні мети формування відповідних епосі та етносу соціально-політичних ідеалів та цінностей щодо розвитку політичного життя націй, окремих народів, держав.

#### **Література**

1. Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.

2. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Новая школа, 1996. 352 с.
3. Политическая психология : учебное пособие для вузов / под общей ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва : Академический Проект, Екатеринбург : Деловая книга, 2001. 858 с.
4. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь. Москва : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. 576 с.
5. Найдьонова Л. А. Проблеми політичної психології: рефлексія ідентичності та очікувань професійної спільноти. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 24–32.
6. Скорик М. М. Політична психологія на методологічному рівні. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М.М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 71–73.
7. Шестопап Е. Б. Политическая психология : учебник для вузов / Е. Б. Шестопап; 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2007. 427 с.

## Тема 2

# ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

1. Передумови формування політичної психології як науки.
2. Тенденції розвитку політичної психології в кін. XIX – сер. XX ст.
3. Становлення політичної психології як науки в Україні.
4. Перспективи розвитку світової та вітчизняної політичної психології.

### **1. Передумови формування політичної психології як науки**

Ті явища, які сьогодні вивчає політична психологія, ще з давніх часів були об'єктом постійного спостереження і осмислення. Можна погодитися з Д. В. Ольшанським, що в ранній історії людства їм приділялося навіть більше уваги, ніж сьогодні, – у зв'язку із тим, що об'єктивні чинники політики тоді зазвичай ще не відрефлексовувалися. Водночас не варто їй перебільшувати значення ранніх форм політико-психологічного знання. Вони не вибудовувалися і не могли вибудуватися у хоча б якусь струнку систему, оскільки не існувало й самої психологічної науки, яка б надавала інтелектуальний інструментарій для їх цілеспрямованого нагромадження та систематизації.

За таких умов увага до суб'єктивних чинників політики часто спричинювалася не стільки до прагнення пізнати її природу і місце в регуляції політичних дій людей, скільки до антропологізації та психологізації уявлень про політичні інститути. Це простежується, приміром, у працях давньогрецького філософа Платона, який свої уявлення про ідеальну державу будував за аналогією з людською душею: трьом початкам душі (розумному, вольовому і чуттєвому) у Платоновій ідеальній державі відповідають дорадче, захисне та ділове начала, а їм, зі свого боку, три суспільні стани – правителів, воїнів і виробників. При цьому правити в державі повинні кращі, – ті, хто уособлює розумне начало.

Звичайно, мислителі Ст. Греції і Ст. Риму не могли не зважати й на реальні психологічні характеристики учасників політичних процесів. Так, той же Платон висловлює сумнів щодо втілення свого

концепту ідеальної держави через недосконалість людської натури та відтак з урахуванням цієї недосконалості розглядає “гірші” форми правління – тимократію, олігархію, демократію, тиранію. Ще далі в пізнанні “людської натури” як чинника політики пішов Арістотель, котрий здійснив ґрунтовний, як для того часу, аналіз політико-психологічних характеристик різних суспільних прошарків. Зокрема, він детально проаналізував психологію так званого середнього прошарку, відзначаючи його поміркованість, прихильність до наявних порядків, здатність пом’якшувати суперечності між багатими і бідними. Ці психологічні особливості середнього прошарку дали Арістотелю підставу вважати його найціннішим для політики, у чому важко не побачити прообраз сучасної теорії середнього класу.

Певні психологічні механізми впливу на думки і почуття людей у сфері публічної політики були зафіксовані Демосфеном, Цицероном. Крім того, останній збагатив психологічними інтерпретаціями вчення Арістотеля про причини виникнення держави, вбачаючи їх передусім у вродженій потребі людей жити разом. Помітний внесок у з’ясування психологічного підґрунтя здійснення особистої влади та боротьби за неї зробили Плутарх і Светоній.

Але загалом у стародавні часи і впродовж середньовіччя переважала тенденція не дослідження політико-психологічних феноменів як таких, виявлення їх глибинної природи, а дидактично-моралізаторських розмірковувань на ці теми, повчань і побажань (яким належить бути правителів, які чесноти мають виховувати в собі його піддані тощо). Пізнання реального світу психології політичного життя явно поступалося побудові його ідеалізованих умоглядних моделей.

Принципові зрушення в оцінці політико-психологічних явищ відбулися в добу Відродження. Пов’язані вони передусім з іменем Ніколо Макіавеллі, якого справедливо вважають не лише творцем нової науки про політику, а й однією з найвизначніших постатей передісторії політичної психології. У працях Н. Макіавеллі, з одного боку, тлумачення політики відокремилося від теології та етики і набуло об’єктивованого характеру, а з іншого – у ньому виразно розмежувалися суб’єктивні, психологічні елементи. Тим самим фактично закладалися підвалини формування (у перспективі) спеціальної наукової дисципліни, яка має вивчати ці елементи.

Щоправда, відокремлення науки про політику від теології та етики спровокувало за собою й прикрі втрати. Позбувшись релігійно-етичного підґрунтя, вона у дискурсі Н. Макіавеллі та його послідовників перетворилася на проповідь аморальності в політиці. Термін “макіавеллізм” став синонімом крайньої нерозбірливості у виборі засобів досягнення політичних цілей. Однак слід ураховувати, що, сповідуючи принцип “мета виправдовує засоби”, Н. Макіавеллі водночас був переконаний, що політика покликана відповідати природі людей. І саме в постулюванні такої відповідності полягав головний науковий, власне політико-психологічний, зміст його вчення.

Праці Н. Макіавеллі започаткували вивчення таких політико-психологічних проблем, як особистість і влада, урахування психологічних особливостей підданих, залагодження політичних конфліктів. Крім того, вони наочно, у досить дохідливій, якщо не сказати епатажній, формі продемонстрували, як можуть використовуватися на практиці елементи політико-психологічних знань і в цьому аспекті окреслили перспективу створення політико-психологічних технологій. Недаремно ж і досі трактат “Державець” вважається чи не кращим практичним порадником для можновладців.

З інших морально-етичних позицій, іноді діаметрально протилежних, розвивали ідеї відповідності політики природі людей, їхнім психічним властивостям діячі європейського Просвітництва. Особливо значним видається внесок у розвиток політико-психологічної думки, зроблений Т. Гоббсом та Ш.-Л. Монтеск’є. Так, останній увів поняття “принцип правління”, під яким мав на увазі ті людські пристрасті, які рухають державою (у республіці це добродесність, у монархії – честь, у деспотії – страх), а Т. Гоббс, обґрунтовуючи потребу необмеженої державної влади, виходив не тільки з притаманних людині негативних рис, а й з її природного розуму, здатності тверезо міркувати про позитивні й негативні наслідки своїх дій.

Водночас поряд із намаганнями аналізувати реальні психічні феномени у філософії Т. Гоббса ще дається взнаки згадана вище тенденція антропологізації і психологізації уявлень про політичні інститути. Держава уявляється йому величезним Левіафаном – штучно створеною людиною, колосальною за розмірами і тому сильнішою, ніж природна людина. У цій механістичній за своєю сутністю анало-

гії проглядається прагнення пізнати надзвичайно складне політичне явище за допомогою вочевидь спрощеної моделі.

Помітно зросла популярність політико-психологічних сюжетів протягом XIX ст. Причому до них охоче зверталися представники як класичного лібералізму (І. Бентам, А. Токвіль), так і критично-утопічного соціалізму (Р. Оуен, Ш. Фур'є). Політико-психологічна лінія аналізу суспільних процесів простежується певною мірою і в марксизмі. Обстоюючи матеріалістичне розуміння історії, об'єктивний характер назрівання в суспільстві революційних змін, К. Маркс і Ф. Енгельс не скидали з терезів, однак, і суб'єктивного чинника революції, під яким розуміли психологічну готовність мас до революційних дій, детально і часом доволі влучно характеризували психологічні особливості різних класів сучасного їм суспільства.

## **2. Тенденції розвитку політичної психології у кінці XIX – середині XX століття**

Новий етап у передісторії політичної психології пов'язаний з появою перших соціально-психологічних шкіл, що сформувалися в Європі на рубежі XIX–XX ст., а саме німецької школи “психології народів” (В. Вундт, М. Лацарус, Г. Штейнталь) і французької школи “психології мас” (Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард). Прикметною рисою цих шкіл було те, що в їх межах соціально-психологічні концепції вибудовувалися на ґрунті вивчення етнічних та національних явищ, зокрема національного характеру, і нерідко мали виразне політичне забарвлення. Власне, й сама поява згаданих шкіл не в останню чергу була зумовлена бурхливими політичними подіями, що ознаменувалися виходом на історичну арену народів і мас як самостійних суб'єктів соціальної дії. Тому ці школи з певними застереженнями можна вважати як соціально-психологічними, так і етнічними та політико-психологічними.

Найбільш потужно політико-психологічний напрям аналізу представлений у творах Г. Лебона, окремі з яких уже безпосередньо присвячені з'ясуванню психологічного підґрунтя політичних режимів та ідеологій. А фундаментальні праці В. Вундта започаткували систематичну розробку у XX ст. проблематики національних характерів,

яка в політичній психології трансформувалася у проблематику політичних культур.

Іншою важливою сферою кристалізації політико-психологічного знання на рубежі XIX–XX ст. була течія політичної думки, що дістала назву елітизму. Оскільки головна ідея теорій еліт (Г. Моска, В. Парето) полягала в тому, що суспільством завжди правила і повинна правити вибрана меншість, наділена особливими соціальними та психічними властивостями, це стимулювало пошук таких властивостей, рівно як і психологічних засад формування й оновлення політичної еліти, її взаємодії з контрелітою та “неелітарною” більшістю суспільства. Тобто відкрився цілий пласт нових (чи по-новому сформованих) політико-психологічних проблем.

Ведучи мову про витоки політичної психології, не можна обминути увагою класичний психоаналіз З. Фрейда і неофрейдистські теорії (К. Г. Юнг, Е. Фромм та ін.). Психоаналітичні підходи ввели в пізнання політики проблематику несвідомого, більше того, на досить тривалий час абсолютизували її. Така абсолютизація спровокувала серйозну критику, і не тільки з боку вчених марксистської орієнтації. Можна навести думку американського політолога С. Хоффмана, який висловлював обурення з приводу досліджень, що зводять ідеологію до ірраціональних конструктів, а національну ідентифікацію трактують як патологічний вияв базових інстинктів агресивного штибу або примітивних захисних механізмів. Але попри всі надмірності психоаналізу слід визнати, що саме він стимулював вивчення багатьох прихованих від зовнішнього спостереження чинників політичної поведінки індивідів і мас. На ґрунті психоаналітичної методології розпочалося створення психобіографій політичних лідерів, що відразу ж привернули увагу широкої громадськості. І це чи не найбільшою мірою посприяло виокремленню політичної психології в самостійну галузь наукового знання.

Найчастіше як дату її офіційного народження називають 1968 рік, коли у складі Американської асоціації політичних наук було утворено відділення політичної психології, яке згодом (1979 р.) перетворилося на Міжнародне товариство політичних психологів. Утім, деякі автори віддають перевагу більш значущій, на їхню думку, події – виданню в 1973 році колективної монографії “Керівництво з політичної

психології” за редакцією Джин Кнутсон, де було вперше узагальнено досвід напрацювань у цій галузі та визначено напрями подальших досліджень.

Існує також протилежна точка зору, яка відтерміновує дату народження політичної психології, навпаки, в більш ранній час – у 30-ті роки ХХ ст., пропонуючи вести реальний відлік її існування як самостійної дисципліни ще від робіт найвидатнішого представника Чиказької наукової школи Г. Лассуела, зокрема, від його славнозвісної книги “Психопатологія і політика”, побудованої передусім на психобіографічному матеріалі. І така точка зору, на нашу думку, не позбавлена слушності, оскільки дає змогу простежити в розвитку політичної психології як науки певну логіку, що відображає рух від опису об’єкта, пояснення його природи і зв’язків до передбачення на цій основі змін, яких може зазнавати об’єкт, і далі – до цілеспрямованого керування ним.

Сьогодні політична психологія постає у світовому масштабі як доволі розвинута наукова і навчальна дисципліна. Про це свідчить, зокрема, діяльність Міжнародного товариства політичних психологів, що об’єднує фахівців з усіх континентів і щорічно проводить представницькі наукові конгреси. Найбільший обсяг політико-психологічних досліджень традиційно припадає на Сполучені Штати Америки. Але досить багато здійснюється їх і в Європі, насамперед у Німеччині, Франції, Великій Британії, а також у Фінляндії, Нідерландах, Чехії, Іспанії, Польщі. В останні десятиліття поширюються вони й у тих регіонах, де раніше як політична, так і психологічна науки не мали глибоких автентичних традицій, – у Латинській Америці, в Африці, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Дедалі міцніші позиції посідає політична психологія у сфері університетської освіти. Досить зазначити, що в 90-ті роки ХХ ст. у 78 університетах США і Канади викладалося понад 100 курсів із цієї дисципліни.

#### **Основні віхи становлення політичної психології як науки:**

**початок 40-х рр. ХХ ст.** – перші соціально-психологічні дослідження поведінки виборців (дослідження виборців почалися в 30-х рр., але вони носили чисто соціологічний характер);

**1942 р.** – перше практично орієнтоване, проведене на замовлення уряду США, дослідження особистості політичного діяча. Це був

психологічний аналіз особистості А. Гітлера, здійснений психіатром У. Лангером;

**1959 р.** – публікація книги “Політична соціалізація” Г. Хаймена, що стала теоретичною основою одного з розділів політичної психології;

**1966 р.** – початок пошуків та апробація психологічних методів вирішення політичних конфліктів;

**1967 р.** – дослідження масових антиурядових виступів студентів у США, проведене в національному масштабі;

**1968 р.** – створення першої кафедри політичної психології в Йельському університеті. Цей рік можна умовно вважати роком народження політичної психології як самостійної наукової дисципліни;

**1973 р.** – видання першої фундаментальної праці “Керівництво з політичної психології” під редакцією Дж. Н. Кнутсона;

**1978 р.** – формування в США Міжнародного товариства політичної психології;

**1979 р.** – Кемп-Девідська угода між лідерами Єгипту Садатом та Ізраїлю – Бегіном. У їх підготовці активну участь взяли американські психологи.

### **3. Становлення політичної психології в Україні**

Як же на цьому тлі оцінити розвиток політичної психології в Україні? Чи є в неї своя власна передісторія? І якщо так, то чи вкладається ця передісторія в загальну траєкторію розвитку політико-психологічної думки в світі? На наш погляд, є і вкладається. Хоч і з деякими відхиленнями, зигзагами та перервами, зумовленими переважно бездержавним станом України, перебуванням її впродовж кількох століть у складі інших державних утворень.

Як і в Західній Європі, певні елементи ранніх форм політико-психологічного знання можна виявити вже в писемних пам’ятках Київської Русі, а тим паче литовсько-руської і польсько-козацької доби (XIV–XVII ст.). І знову ж таки, як і в Західній Європі, мають вони переважно дидактично-моралізаторське забарвлення. Проте приблизно з XVI ст. з’являються й більш оригінальні політико-психологічні протоїдеї.

Наприклад, один із найвизначніших українських мислителів цього періоду Станіслав Оріховський-Роксолан у праці “Напучення польському королю Сигізмунду Августу” (1543 р.) стверджує, що король має не лише відповідати низці моральних вимог (прагнення до правди і справедливості, піклування про державну власність тощо), а й цілеспрямовано дбати про власний авторитет, переконуючи підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. Тобто тут, як і в творах Н. Макіавеллі, простежується тенденція до операціоналізації політико-психологічного знання.

Крім того, в тій же праці дослідник порушує питання, яке в перекладі на сучасну наукову мову можна позначити як проблему формування команди політичного лідера. Він радить королю добирати собі в спілники “мужів найкращих” – знатних і народжених славними батьками. Однак при цьому критерії добору не обмежує лише походженням претендента, а підкреслює, що значну роль мають відігравати його особисті якості. Та й сам вибір на користь шляхетного походження пояснює не аристократично-класовими догмами, а скоріше суто психологічними причинами – тим, що діти славних батьків почувуються відповідальними за честь свого роду і користуються певним авторитетом.

На жаль, подібних прикладів звернення до політико-психологічної проблематики в тогочасній політичній думці України спостерігаємо порівняно небагато, оскільки після укладення в 1596 році Брестської унії вона зосередилася переважно на дискусіях з релігійних питань (Христофор Філарет, Іван Вишенський). Із цілком зрозумілих причин не була ця проблематика провідною і під час національно-визвольних змагань українського народу, що точилися в XVII ст.

Інтерес до неї пожвавився на рубежі XVII–XVIII ст. Ідеться насамперед про діячів Києво-Могилянської академії, серед яких вирізняються постаті Стефана Яворського і Феофана Прокоповича. Однак при цьому слід враховувати, що вони обіймали важливі посади у владній системі російського самодержавства, і тому їхні вчення про державу, а відтак і наявні в них елементи політико-психологічного знання мають не лише дидактично-моралізаторський, а й відверто апологетичний характер і повністю позбавлені інтенцій до національного державотворення.

У контексті передісторії вітчизняної політичної психології найбільш значущою видається десятитомна праця Ф. Прокоповича “Про риторичне мистецтво”. Її правомірно розцінювати, зокрема, як внесок у розроблення психологічних механізмів політичного впливу. У цій праці формулюються вимоги до особистості оратора, організації його взаємодії із слухачами, розглядаються природа почуттів та способи їх збудження. Причому йдеться саме про публічний вплив. Мірою таланту оратора, за Прокоповичем, є число людей, на яких він впливає.

Бездержавний стан України (після ліквідації залишків Гетьманщини, Запорозької Січі, місцевого самоврядування) зумовив, з одного боку, опозиційність до існуючих порядків, а з другого – певний аполітизм українського Просвітництва XVIII ст., що істотно відрізняло його від політизованого просвітницького руху в Західній Європі. Натомість в українському Просвітництві домінували ідеї духовного самовизначення і самовдосконалення людини.

Найяскравішим виразником цих ідей був, безперечно, Г. С. Сковорода. Політика, а отже, і її психологічні аспекти, вочевидь перебували поза сферою його головних інтересів. Нещадно критикуючи за аморальність тогочасне суспільство, шлях його вдосконалення він бачив у реалізації обґрунтованого ним принципу спорідненої діяльності (“сродної праці”). “Український Сократ” був переконаний, що суспільство подібне до машини (тут явно відчувається вплив механістичних ідей західноєвропейських мислителів), усі частини якої ідеально пристосовані Творцем для виконання певних (“сродних”) функцій, – треба лише, щоб люди правильно обирали сферу своєї діяльності, здібностями до якої від народження обдарував їх Бог. Проте не тільки цими утопічними міркуваннями щодо облаштування суспільного життя визначається місце Г. Сковороди в передісторії вітчизняної політичної психології. Набагато більше значення мав і має сьогодні глибинний гуманістичний зміст його філософсько-психологічних поглядів, що відображають духовну самотність українського народу.

Докорінно почала змінюватися інтелектуальна ситуація в Україні у XIX ст. На перший план у суспільній думці поступово вийшло усвідомлення права українського народу на самостійне державне існування, бодай у формі автономії. Обґрунтовуючи це право, вітчизняні мислителі зверталися до найрізноманітніших аргументів – історич-

них, етнографічних, політико-правових, мовознавчих тощо. Відтак формувалися відповідні галузі наукового знання, у межах яких розвивались і політико-психологічні ідеї. Природно, ці ідеї були пов'язані передусім з обстоюванням самобутності українського народу, його національної вдачі. Тому їх політико-психологічна спрямованість нерозривно зливалася з етнопсихологічним за змістом аналізом.

Початок цьому напрямку вітчизняної політико-психологічної думки, який перегукувався з концептуальними засадами німецької школи “психології народів”, поклав М. І. Костомаров. Порівнюючи “дві руські народності” – українців і росіян, він поряд зі спільними рисами констатував їх глибокі психологічні відмінності, що тягли за собою відмінність у формах організації суспільного життя. Широковідомою є його теза, згідно з якою визначальний для українського національного характеру принцип особистості протистоїть “общинності” й нівелюванню особистості в росіян. З принципу особистої свободи, волі, осібності природно випливало специфічне розуміння українцем громади, яку М. Костомаров протиставляв російським поняття “мир”, “община”.

До аналізу психологічних особливостей українців під політичним кутом зору так чи інакше вдавалися такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Б. Антонович, П. О. Куліш, М. П. Драгоманов, М. І. Грушевський та ін. Причому цей аналіз набував дедалі більшої критичності, продовжуючи традицію національної самокритики, започатковану, як вважає І. М. Дзюба, в поетичному слові Т. Г. Шевченка.

Зберігалася прихильність українських учених до етнопсихологічної тематики й протягом ХХ ст. Припинені в радянській Україні, наукові розвідки в цьому напрямі активно здійснювалися на західно-українських теренах (до Другої світової війни) та в українській діаспорі за кордоном (І. Мірчук, О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, Д. Чижевський, В. Янів, Я. Ярема та ін). Здійснюються вони й дотепер, проте їх вразливим місцем був і залишається суто умоглядний спосіб побудови уявлень про характерологічні риси українців, усталений перелік яких ніколи не піддавався ґрунтовній емпіричній перевірці. Зрозуміло, це знижує вірогідність таких уявлень, тим паче що загалом їм притаманна значна суперечливість.

До ранніх форм політико-психологічного знання, що з'явилися в Україні у ХІХ ст., можна віднести також історичні праці М. І. Косто-

марова про Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, які тяжіють до жанру політико-психологічного портретування. Визрівало це знання і в позанаукових джерелах, передусім у художній літературі. Так, Т. Г. Шевченко в поемі “Кавказ” блискуче розкрив психологію колоніалізму, а в інших творах – психологію національного відступництва.

Пізніше певні політико-психологічні сюжети простежуються в концепції громадівського соціалізму М. П. Драгоманова, мовознавчому вченні О. О. Потебні, теорії колектократії В. К. Винниченка. М. І. Грушевський значну увагу приділяв психологічним чинникам історичного процесу, розробляв близьку до політико-психологічної культурологічну та морально-етичну проблематику.

Нарешті, слід зазначити, що на початку ХХ ст. в українську політичну думку проникли ідеї елітизму, які помітно психологізували її теоретико-методологічні підвалини. Питання психології політичної еліти вийшли на чільне місце передусім у консервативній (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) та націоналістичній (М. Міхновський, Д. Донцов) течіях політичної думки. Психологізувалися й самі теорії нації, обстоювані цими течіями.

Отже, у дорадянській Україні, як і на Заході, відбувалося поступове нагромадження політико-психологічного знання, що закономірно вело до виокремлення політичної психології в самостійну дисципліну. Проте цей процес був перерваний встановленням більшовицького режиму, широкого розповсюдження примусу і насильства, що не потребувало врахування психологічних закономірностей політичного життя, суб’єктивних чинників політичної поведінки людини – для них за умов жорсткої регламентації цієї поведінки просто не залишалося місця. Не постала політична психологія як окрема галузь наукового знання і в українській діаспорі за кордоном, що пояснюється багатьма причинами, зокрема й браком серед учених діаспори професійних психологів.

Тільки в часи хрущовської відлиги з’явилися в Радянському Союзі прецеденти звернення до проблем політики в їх психологічному вимірі. Це були роботи переважно російських авторів – Ю. Ф. Замошкіна, Б. Ф. Поршнева, Б. Д. Паригіна та ін. Українські вчені в той період ще не змогли вагомо заявити про себе. Більшою мірою долучилися вони до вивчення проблематики, яку з певними застережен-

нями можна віднести до політико-психологічної, у 70–80-х роках ХХ ст. Ідеться про наукові та науково-методичні розробки з питань психології політичної пропаганди, потребу в яких радянський режим відчував з огляду на поразки в ідеологічній війні з країнами Заходу. В Україні цей напрям досліджень пов'язаний з іменами, перш за все, В. І. Войтка, А. В. Місуно, С. О. Мусатова, М. М. Слюсаревського, Т. К. Чмут, В. М. Якушева. Наближалися до політико-психологічної проблематики також праці з інших проблем, що перебували тоді в епіцентрі ідеологічної боротьби: способу життя, управління суспільними процесами, стимулювання трудової та громадської активності особи, соціального прогнозування тощо (Л. В. Сохань, О. Л. Гансова, К. К. Грищенко, В. О. Тихонович та ін.). При цьому дослідження українських учених розгорталися в загальній площині радянської теоретико-методологічної традиції, яка поряд із постулатами історичного матеріалізму приховано вбирала в себе демагогічно критиковані здобутки західних колег. Жодного стосунку до джерел вітчизняної передісторії політичної психології ці дослідження, зрозуміло, не мали. Ланцюжок спадковості на тривалий час обірвався.

Певною мірою він почав поновлюватися лише в першій половині та в середині 90-х років ХХ ст., на які припадає період інституціоналізації політичної психології і в Україні. Прикметною особливістю цього періоду було те, що формування політичної психології в Україні базувалося як на спільному досвіді відповідних досліджень, які здійснювалися в Радянському Союзі, так і на безпосередньому, не спотвореному колишніми інтерпретаціями засвоєнні західних політико-психологічних концепцій, а також характеризувалося прагненням повернутися до вітчизняних (автентичних) традицій політико-психологічної думки. Найбільше це повернення зреалізувалося в сферах психології політичної еліти, політичного лідерства та етнопсихологічних проблем політики.

#### 4. Перспективи розвитку світової та вітчизняної політичної психології

Мабуть, було б перебільшенням стверджувати, що політична психологія – як на вітчизняних теренах, так і в світі – належить до галузей наукового знання, які бурхливо розвиваються останнім часом. Тих сплесків інтересу до політико-психологічних студій, що ними були позначені 60–70-ті чи перша половина 90-х років минулого століття, сьогодні не спостерігається. Однак немає підстав говорити й про стагнацію політичної психології, яку досі прийнято вважати “наукою з короткою історією”. Скоріше за все вона сьогодні переживає період поступального розвитку, накопичення потенціалу.

Про це свідчить, зокрема, діяльність Міжнародного товариства політичних психологів (ISPP), що об’єднує фахівців з усіх континентів і щорічно проводить представницькі наукові конгреси. Крім того, за тематичним напрямом “Політична психологія” постійно проводяться різноманітні заходи (симпозіуми, тематичні сесії, інтерактивні сесії) в межах міжнародних (світових) та європейських конгресів із психології, а також міжнародних конгресів з прикладної психології. Продовжує виходити заснований ще 1979 р. журнал “Political Psychology”. Публікації на політико-психологічні теми друкують також практично всі престижні видання світу з політології та психології. Отже, “коротка історія” науки, яку ми репрезентуємо, стає з кожним роком довшою і змістовнішою.

Певні кроки в напрямі дальшого розвитку зробила за останні роки й політична психологія в Україні. Здійснено низку цікавих досліджень в Інституті соціальної та політичної психології АПН України, де щонайменше три лабораторії (із семи) спеціалізуються на політико-психологічній проблематиці, а також в Інституті політичних і національних досліджень та Інституті соціології НАН України, Київському, Львівському, Харківському національних університетах, інших наукових установах та навчальних закладах. Для студентів ВНЗ та аспірантів читаються курси і спецкурси з політичної психології, видаються навчальні посібники. Праці політико-психологічної спрямованості регулярно вміщують журнали “Соціальна психологія”, “Психологічні перспективи”, щорічник “Наукові студії із соціальної та політичної психології”, усе частіше з’являються вони й на сторінках журналів

“Психологія і суспільство”, “Практична психологія та соціальна робота”. У спеціалізованих вчених радах із спеціальності “соціальна психологія, соціальна робота” кожна п’ята дисертація захищається фактично за фахом політичної психології. Тільки протягом 2004–2005 рр. захищено 2 докторські та 10 кандидатських дисертацій.

З 2002 р. Асоціація політичних психологів України (АППУ) є колективним членом ISPP. Того ж року доробок наших політичних психологів був уперше широко представлений на світовому рівні. На XXV Міжнародному конгресі з політичної психології, що проходив у Берліні, працювали відразу два “українських” симпозиуми, які викликали значний інтерес у зарубіжних колег. А в наступні роки доповідачі з України брали участь у світових та європейських психологічних конгресах за тематичним напрямом “Політична психологія”.

### Література

1. Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.

2. Москаленко В. В. Теоретико-методологічний статус вітчизняної психології на сучасному етапі. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 32–40.

3. Найдюнова Л. А. Сучасна проблематика політичної психології на міжнародних форумах. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 57–60.

4. Пірен М. І. Основи політичної психології : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 418 с.

5. Покальчук О. В. Основні тенденції розвитку сучасної політичної психології у США: підсумки минулого століття. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 68–71.

6. Слюсаревський М. М. Політична психологія в Україні: стан і перспективи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 13–21.

## Тема 3 ПСИХОЛОГІЯ ВЛАДИ

### Заняття 1.

#### Психологічні характеристики влади

1. Психологічне визначення влади та класифікація її видів.
2. Мотивація влади у політичній психології.
3. Сприйняття політичної влади масовою свідомістю.

#### 1. Психологічне визначення влади та класифікація її видів

Суспільство є об'єднанням людей шляхом їх взаємодії та обміну. До перших двох складових додається третя – влада. Саме завдяки владі визначаються кордони, території держави і реалізуються особисті та загальні інтереси людей. Важливою функцією влади є також встановлення загальнообов'язкових норм суспільного життя і контроль за їх дотриманням.

Влада завжди є ареною найгострішої боротьби між усіма, хто її бажав і бажає, оскільки в кожному суспільстві існує величезне розмаїття інтересів, запитів і потреб. Влада не просто одна з об'єктивних умов існування суспільства, розвитку політичного життя. Вона є об'єднувальною ланкою політичної системи суспільства, оскільки зумовлює існування та взаємодію всіх суб'єктів політичного процесу, відображає і захищає корінні інтереси та сукупну волю політичних суб'єктів.

Влада не просто важливий атрибут політичної системи. Це найголовніша з багатьох потреб людини. За визначенням А. Адлера, “потреба до особистої влади є не що інше, як конкретизація бажання стати досконалішим”.

У вітчизняній і зарубіжній літературі знаходимо досить різні визначення поняття “влада”. Зокрема, М. Вебер започаткував так званий позитивістсько-соціологічний підхід до визначення влади. Згідно з його твердженням в основу влади покладено визнання певної асиметричності відносин між суб'єктами, що й уможливорює вплив одного суб'єкта на іншого.

Відомий західний політолог Б. Рассел визначав владу як спроможність змінювати стосунки між людьми, а концентрованим виявом влади називав відносини владарювання – підкорення.

У вітчизняній літературі владу трактують таким чином:

а) відносини командування та підпорядкування у суспільній групі, державі, суспільстві;

б) вольовий елемент, що виражається у здатності одних нав'язувати свою волю іншим за допомогою різних важелів – примусу, переконання, підпорядкування;

в) інститут, тобто відповідно організована установа, здатна забезпечувати певну єдність дій, ustalений суспільний порядок.

Влада – це організована сила, яка забезпечує здатність, право і можливість певних соціальних спільнот підпорядковувати своїй волі підвладних, примушувати їх до певних дій, розпоряджатися поведінкою і навіть самим життям людей.

Досить повний аналіз категорії “влада” наведений у книзі польського політолога та соціолога Є. Вятра “Соціологія політичних відносин”, автор розглядає владу як соціологічне та психологічне явище.

Так, Є. Вятр зазначає, що основною проблемою політики є проблема державної влади. Боротьба за завоювання і здійснення влади – головний зміст політики. Цей підхід відповідає прийнятим у вітчизняній політичній психології визначенням, згідно з якими політика характеризується як “захоплення, збереження і використання влади”.

Дослідник Є. Вятр зазначає, що загальне визначення влади має включати в себе такі елементи:

1) у відносинах влади має бути не менше двох партнерів, причому цими партнерами можуть бути як окремі громадяни, так і групи громадян;

2) наказ суб'єкта влади, тобто вираження ними волі щодо об'єкта влади, супроводжується загрозою застосування санкцій у випадку непокори вираженій таким чином волі;

3) підпорядкування того, над ким здійснюється влада, тому, хто її здійснює, тобто підпорядкування наказу суб'єкта влади;

4) повинні бути суспільні норми, що встановлюють, що той, хто видає накази (суб'єкт влади), має на це право, а той, кого ці накази стосуються (об'єкт влади), зобов'язаний йому підкорятися.

Лише за наявності цих чотирьох елементів, необхідних для формування суспільних відносин, можна говорити про владу і спостерігати їх в різних випадках: у сім'ї, на роботі, в армії, школі і т. д.

При цьому, зауважує він, необхідно розглядати два різних аспекти влади: конфліктний та цільовий. Домінування одного із них залежить від:

а) типу суспільства, в якому здійснюється влада, тобто від ступеня схильності суспільства до конфліктів через нерівномірний доступ до необхідних благ;

б) сфери вияву відносин влади, а саме від того, чи йде мова про рішення, що регулюють конфлікти між окремими особистостями або групами, або про ті, що спільно реалізуються заради спільної мети.

Є. Вятр зазначає, що згідно з деякими теоретичними концепціям прийнято вважати, що всім людям властиве прагнення до влади, матеріальних благ, престижу й освіти. Нерівний доступ до них приймається за основу відмінностей, виходячи з того, що кожна із цінностей є об'єктом практично загальних прагнень. Влада, на відміну від інших цінностей, збуджує як позитивні найсильніші відчуття, що виражені в палкому прагненні до неї, так і не менш сильну відразу, – заперечення і ухилення від будь-яких функцій її здійснення.

У сучасних концепціях влади центральне місце посідає проблема джерел або основ влади, пошук моделей її існування, відтворення і концентрації. Таку основу влади багато фахівців вбачають у суперечностях або несиметричності функцій, можливостей держави і громадянського суспільства. Прихильники біхевіоризму вважають, що влада виявляється в силі, здібностях, які й використовуються як засіб реалізації волі.

Важливою проблемою влади є також її легітимність. Існує влада легітимна (від лат. *legitimus* – законний) і нелегітимна, тобто незаконна. Кожна з них встановлюється мирним або насильницьким шляхом. Перший шлях, як правило, довший, тяжкий, еволюційний, однак саме він у подальшому забезпечує владі багато переваг і впевненість у завтрашньому дні.

Загалом виокремлюють три рівні легітимності влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

*Ідеологічний рівень* легітимності влади базується на відповідності влади конкретному типу соціалізації у певному суспільстві. Він

виявляється також у тому, якою мірою маси довіряють знанням, професіоналізмові тих, хто ними керує. Скажімо, довіра до влади знижується, коли управлінці не виконують або погано виконують свої обіцянки.

*Структурний рівень* легітимності влади властивий для досить стабільних суспільств, де влада сформована та діє на основі встановлених, відомих правил, тобто люди вірять, що політична система, у якій вони живуть, існує загалом закономірно, об'єктивно.

*Персоналізований рівень* легітимності влади пов'язаний з конкретною особою, діяльність якої схвалюється народом, визнається іноді мало не ідеальною. Ідеться про харизматичних лідерів, політичних, громадських діячів.

Феномен влади аналізують такі наукові школи: біхевіоризм, теологізм, інструменталізм і структуралізм.

Представники *біхевіоризму* Ф. Ніцше, Б. Скіннер, Б. Рассел вважають, що більшість людей неспроможні бути ініціаторами будь-чого, а влада є певним типом поведінки, здатної відповідно впливати на інших людей, на їх дії.

*Теологи* вважають, що влада є засобом обміну, щоб якомога успішніше реалізувати певні суспільні цілі, її віддають тому (тим), хто найкраще може нею розпорядитися в інтересах багатьох.

Представники *інструменталізму* трактують владу як набір певних інструментів, завдяки яким вона власне здійснюється. На думку О. Тоффлера, домінуючим інструментом влади є багатство, сила і знання.

*Структуралісти* розглядають владу як структуру певних взаємин між підлеглими та їхніми керівниками, тобто як співвідношення винагород і покарань.

За визначенням М. Вебера існують три типи влади: традиційна, харизматична, раціональна.

*Традиційна влада* базується на вірі підлеглих у її законність, а також характеризується наявністю традиційних норм, на які постійно посилається той, хто здійснює владу.

*Харизматична влада* ґрунтується на вірі в те, що її носій має виняткові, майже магічні здібності, завдяки яким і здійснює таку владу.

*Раціональна влада* передбачає всевладдя раціональної бюрократії та максимально демократичний механізм вибору того, хто здійснює владу.

Як суспільне явище влада має певний структурний зміст, на основі якого її можна класифікувати. Найважливіші класифікаційні ознаки влади:

сфера функціонування (політична, економічна, духовна, сімейна та ін.);

обсяг прерогативи (державна, регіональна, місцева, міжнародна);  
суб'єкт (людина, соціальна група, клас, партія, народ);

формально-структурні ознаки (єдиновладдя, двовладдя, багатовладдя, олігархія, аристократія);

методи здійснення (насильство, панування, примус, переконання);

обсяг (одноосібна, колективна, групова);

режим управління (деспотичний, тоталітарний, авторитарний, демократичний).

Досить часто політична думка розглядає владу в її широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні йдеться про всю систему влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи; у вузькому значенні поняття влади пов'язане з її організаційним аспектом, функціональним навантаженням, що здебільшого має правову форму.

У різних суспільствах різними є джерела, носії влади. Носієм влади у демократичних суспільствах є насамперед народ, а політична влада, по суті, покликана звести до спільного знаменника розрізнену волю всіх соціальних суб'єктів. Ідеться про єдину волю суспільства та держави, що якраз і є запорукою формування громадянського суспільства.

Будь-яка влада здатна з часом втрачати ефективність, тобто відбувається ерозія влади. Про це свідчать зниження ефективності управлінських дій, підвищення рівня простого адміністрування тощо. Причиною ерозії влади є й те, що змінюються мотиви діяльності особи, політичної сили. Наприклад, до отримання влади політик ставив перед собою благородні цілі працювати в ім'я людей, їхніх інтересів, а після її здобуття прагне лише втримувати її та задовольняти власні інтереси. Ерозію влади посилюють також відсутність заходів щодо вдосконалення стилю керівництва, діяльності, критика влади з боку інших тощо.

Отже, влада є складним суспільним феноменом, що виявляється на всіх рівнях і в усіх сферах суспільного життя, та значною мірою

детермінована соціально-психологічними особливостями її носіїв і суб'єктів. Влада – це можливість і здатність одних впливати на інших, використовуючи для цього засоби насильства, примусу, право або авторитет.

## 2. Мотивація влади у політичній психології

Значна кількість робіт щодо дослідження влади в політичній психології присвячена проблемі дослідження її мотивації та політичного лідерства. У них розглядаються механізми здійснення влади суб'єктом, досліджуються питання про джерела влади та можливості їх використання, оцінюється мотиваційна основа об'єкта влади. Суб'єкту влади необхідно визначити силу своїх джерел для того, щоб обрати правильну і найбільш ефективну стратегію їх використання. При цьому діяльність влади визначається не одним відповідним мотивом влади, а різними мотивами партнера, структуру привабливості яких ця діяльність повинна перебудовувати.

Аналіз мотивів і дій суб'єктів влади в однакових ситуаційних умовах проводиться за шістьма параметрами:

**оволодіння джерелами влади:** між людьми існують відмінності в силі прагнення до множення та збільшення своїх джерел влади. Володіння джерелами влади може бути кінцевою метою, досягнення якої само собою приносить задоволення. Бажаними джерелами влади можуть стати престиж, матеріальне становище, статус, керівна посада, можливість контролю над інформацією;

**здібності:** у людей по-різному розвинені здібності до швидкого і безпомилкового визначення мотиваційної сфери іншої людини та співвіднесення її зі своїми джерелами влади для вибору найбільш ефективних і економічних методів досягнення поставлених цілей і отримання необхідних результатів. Це положення відображає можливість маніпулювання поведінкою об'єкта впливу, аж так, що об'єкт сам може і не усвідомлювати того, що ним маніпулюють;

**дії влади:** існують індивідуальні особливості у схильності до здійснення дій влади для впливу на поведінку іншої людини і відмінності у виборі засобів впливу – від примусу і покарання до умовлянь і переконання. Але всі вони не виходять за рамки комбінації з

чотирьох передумов успішних дій влади: розпорядження джерелами влади, здібностями, прагненням впливати на поведінку іншої людини і переваги того чи іншого засобу впливу. Співвіднесення зазначених передумов із засобами політики – інтелектуальною експансією, правовим регулюванням, економічним примусом і фізичним придушенням дозволить отримати найбільш повну картину дій влади. Це є цікавим для вивчення мотиваційної сфери політичних діячів, визначення їх психологічних характеристик;

**моральність мети:** індивідуальні відмінності виявляються і в тих цілях, заради яких людина прагне до влади. І тут виникають питання й оцінки, пов'язані з моральними цінностями, з тим, як людина буде використовувати весь арсенал владних методів. В. В. Крамнік зазначає, що політичні лідери, члени пануючої еліти є могутніми людьми, бо мають можливість здійснювати свою волю навіть у тому випадку, коли інші чинять їй опір. Їх могутність полягає в тому, що вони розпоряджаються громадськими знаряддями політичної влади.

**страх перед наслідками дій влади:** владні відносини, як правило, носять взаємний характер. Об'єкт влади здійснює відповідні дії, може чинити опір, так само використовувати власні джерела влади. Необхідно розглядати те, якою мірою застосування влади може викликати зміни у суб'єкта влади, зворотну реакцію об'єкта. Це страх самої влади перед розростанням своїх джерел, їх втратою, застосуванням влади, безуспішністю свого впливу;

**перевага певних сфер використання влади:** різні дії влади повинні визначатися чотирма факторами:

а) силою мотиву і особистою значимістю цілей, досягнення яких можливо тільки при активному сприянні іншої людини;

б) відсутністю готовності іншої людини надати це сприяння зі своєї волі;

в) типом і потужністю джерел влади;

г) конкретними засобами впливу, що дозволяють використовувати владу.

Дж. Лассуелл розробив гіпотезу, згідно з якою деякі люди мають надзвичайно сильну потребу у владі або інших особистісних цінностях як засобах компенсації незадоволених базових потреб. На думку автора, потреба у владі має компенсаторне походження: володіння

владою психологічно компенсує агресію, невпевненість, фрустрацію, комплекси особистості. Ілюстрацією цього може слугувати біографія президента В. Вільсона, написана А. і Дж. Джорджами. Прагнення В. Вільсона до влади та характерні риси його політичного стилю: жорсткість позицій, невміння йти на поступки і компроміси автори виводять з відносин президента з суворим і вимогливим батьком. Ці відносини, що поєднували в собі ідентифікацію з батьком і пригнічену ворожість до нього, породили в психіці В. Вільсона фрустрацію, яку компенсувало жорстке здійснення влади.

Проблема компенсації реальних і уявних дефектів особистості була розглянута А. Адлером, який зробив центральним пояснювальним принципом свого вчення про особистість “волю до влади”. Згідно з “індивідуальною психологією” прагнення до досконалості, перевагу і соціальну владу суб’єкт намагається компенсувати таким чином:

почуття власної меншовартості (потреба в самоповазі) замінюється почуттям унікальності;

почуття моральної неповноцінності (потреба в соціальних зв’язках і самоповазі) витісняється почуттям переваги;

почуття слабкості (потреба в безпеці та в самоповазі) компенсується почуттям володіння вищою силою;

почуття посередності (потреба в самоактуалізації) заглушається почуттям влади;

почуття інтелектуальної неадекватності (потреба в самоповазі і в самоактуалізації) нівелюється почуттям інтелектуальної переваги і компетентності.

У порядку компенсації політичний лідер намагається знайти собі сферу діяльності, в якій він може продемонструвати свою компетенцію і гідність. Важливість таких процесів для осіб, які страждають від низької самооцінки, очевидна. Досягнення компенсації в цій сфері діяльності створює для особистості “поле”, в якому політичний лідер функціонує досить продуктивно і автономно, при цьому індивід діє можливо, агресивно і самовпевнено, щоб досягти особистісної рівноваги.

Мотив влади може бути пов’язаний з прагненням використовувати владу заради неї самої. У цьому випадку мотивуючим є не стіль-

ки почуття влади, скільки бажання зробити її відчутною для іншого, вплинути на його поведінку. Просте володіння джерелами влади і сформовані у зв'язку із цим відчуття влади можуть бути кінцевою метою, досягнення якої саме собою, без усякого застосування влади до іншої людини, приносить задоволення. З точки зору отримання задоволення від влади почуття володіння нею більш значуще, ніж вплив на інших людей.

Зауважимо, що як би ми не класифікували мотиви прагнення до влади, усі вони, як правило, не є взаємовиключними; усі або майже всі можуть поєднуватися в психіці однієї і тієї ж людини.

### **3. Сприйняття політичної влади масовою свідомістю**

Політична влада – це варіант соціальної влади в широкому розумінні, яка пройшла відповідну трансформацію. Її психологічне коріння криється, зокрема, у владі старшого покоління над молодшим, чоловічої статі над жіночою (або, навпаки, жіночої над чоловічою – у матріархальному варіанті), фізично сильної особи над слабкою тощо. Такі первинні особливості в процесі функціонування соціуму опосередковуються й трансформуються. Саме у формах політичної влади досягається найвищий рівень інституціоналізації міжособистісних стосунків. Інші види соціальної влади дедалі більше політизуються в міру підвищення рівня їхньої соціальної абстрактності, проте на найвищих рівнях, очевидно, відбувається злиття різних форм соціальної влади в одну. У цьому процесі політична влада перестає бути суто політичною, а відновлена на якісно новому найвищому рівні соціальна влада перестає бути власне владою, набуваючи властивості такої собі граничної соціальної доцільності.

С. Мілграм зазначав, що для існування цивілізації неодмінним є певний ступінь влади. Як тільки владу встановлено, звичайна людина відгукується на політику уряду очікуваним від неї підпорядкуванням. Отже, нормальне існування людського соціуму приводить до формування владних структур, які наділяються повноваженнями, що визнаються рядовими членами суспільства. Спочатку доцільний вплив цих структур на суспільне життя поступово визнається за базовий та іманентний. Формується ілюзія того, що влада як певна

суспільна сила існує від самого початку і має право бути власне владою. Наступне розширення таких владних функцій порушує початковий паритет влади та підвладних, оточуючи владні інституції ореолом могутності, недоступності, загадковості.

Х. Ортега-і-Гассет розглядав державу як насамперед план дії, програму співпраці, волю до спільної діяльності: завдяки державній організації розпорочені групи об'єднуються силою спільної мети, спільного завдання. Політичну владу М. Ільїн і А. Мельвіль пов'язують із цілеспрямованою організацією: влада постає в ролі організаційного начала політики, її основного засобу. В. Нікітаєв бачить ідею влади в здатності легітимно мобілізувати багатьох людей у ціле та перетворити його на ресурс виживання.

У зв'язку із цим виникає питання про джерело такої соціальної влади: її отримують ті, кого оточення наділяє відповідними функціями, чи це мають бути особи, які ще до включення в систему відповідних стосунків посідають певні значущі риси? У Р. Арона знаходимо відповідь на це запитання: люди, наділені владою, – це водночас люди, наділені могутністю, інакше кажучи, ті, хто володіє широкою спроможністю впливати на поведінку інших і на саме існування спільноти. Але тут немає чіткої відповіді на запитання про походження самої спроможності впливати: вона береться із загального визнання повноважень суб'єкта влади чи є притаманною йому індивідуальною рисою? Очевидно, є обидві залежності, а результат визначається їхнім оригінальним поєднанням. І кожна з передумов – об'єктивна потреба соціуму та індивідуальні риси особи – є умовою як остаточною, так і недостатньою.

Інструментально-технологічні здатності політичної влади становлять лише одну істотну сторону її ефективності. Друга сторона – це здатність справляти позитивно оцінюваний психологічний вплив на підвладних. В. Іванов та інші дослідники підкреслюють значення двох основних функцій державної влади у масовій свідомості: розв'язання найважливіших проблем і створення цінностей, які відповідають основним потребам.

*Функція впорядкування* відображає різні форми доцільної соціальної організації, задоволення об'єктивних потреб соціуму, раціонально обґрунтованого розв'язання основних проблем. Проте політична влада не може бути тільки раціонально-доцільною. Вона

весь час має потребу істотного врахування різноманітних суб'єктивно-психологічних обставин. Якщо ці обставини ігноруються, то досить швидко інструментальні намагання влади перестають спрацювати й її взаємини з підвладними набувають кризового характеру. Тому влада повинна надавати своїй діяльності більш чи менш вираженого гуманного вигляду, заклопотаності (якщо не справжньої, то бодай ілюстрованої) життєвими потребами кожної особи, намагатися та вміти бути привабливою для підвладних, формувати у них почуття захищеності, брати на себе відповідальність за їхню долю. Будучи такою прихильно-близькою до людей, влада водночас повинна дбати про належний рівень психологічної віддаленості від них, своєї загадковості і святості. Вона має створювати цінності, що можуть привабити значну частину суспільства і надати сенсу його існуванню.

*Соціальна функція* влади найбільшою мірою виявляється на рівні безпосереднього спілкування, зокрема в малій групі, де взаємні симпатії й антипатії мають особливо відчутний вплив. На рівні суспільства та великих груп провідною стає ідеологічна функція, що насамперед полягає у формулюванні провідних ідей для всього суспільства, визначенні основних цілей, ідеологічному залученні широких верств населення. Натомість *функція впорядкування* виступає на перший план на проміжному між малою групою і соціумом рівні середніх груп та організацій. Тут втрачається безпосередня чутливість людських стосунків і ще не досягається висока абстрактність загальносуспільних орієнтирів. Від групи-організації окрема особа чекає не емоційного тепла і не ідейного заклик, а ефективного вирішення конкретних питань повсякдення.

Відповідно до наведених функцій владно-підвладної взаємодії можна виділити три типи політичної влади, у яких вона найістотніше та найреальніше втілює психологічні особливості своїх носіїв. Це та площина політичної влади, у якій наділені владними повноваженнями особи є комунікаторами й представниками, активність яких звернена до підданих. Це площина, у якій владні особи є, по-перше, такими, що виконують відповідні комунікаційні функції, і, по-друге, такими, якими їх відчуває, сприймає, розуміє народ.

В одній із цих іпостасей влада постає як прагматично-регулятивна, дії якої насамперед зорієнтовано на забезпечення впорядкування

соціальних процесів, це влада, яка регулює відносини в суспільстві. З морального погляду така регуляція може мати як позитивний, так і негативний зміст, бо дії влади можуть бути спрямовані на захист як інтересів суспільства, так і лише її інтересів – матеріальних, утилітарних тощо.

Друга сторона відповідає соціальній функції, у ній влада постає як патерналістсько-демагогічна. Це має означати, що влада здійснює належну психологічну турботу про своїх підданих, забезпечуючи їм достатній психологічний комфорт, або ж, у гіршому варіанті, тільки демонструє таку турботу.

Третю іпостась, яка є відображенням ідеологічної функції, можна визначити як маніпулятивно-параноюальну. Вона означає, що влада намагається керувати не суспільством як цілісним соціальним простором, а структурою людських стосунків, намагається пропонувати, нав'язувати людям ідеї, які можуть їх захопити.

Зіставлення наведених іпостасей політичної влади з типами панування за М. Вебером дає підстави розмістити їх у просторі веберівської типології. Запропоновані іпостасі ніби заповнюють простір, що утворився між кожною парою веберівських типів. Можна сказати, що в певному розумінні вони являють собою результат соціально-психологічної проекції на соціологічну схему М. Вебера. Якщо харизматичний, бюрократичний і традиційний типи розмістити у вершинах трикутника, то три іпостасі доцільно розташувати десь при його сторонах.

І, отже, патерналістсько-демагогічний тип влади має опинитися між харизматичним і традиційним типами. Він утілює в собі функції опіки, турботи про підлеглих (дещо або й вельми показної, удаваної), що так чи інакше мають бути притаманними обом типам. Він несе в собі своєрідну “психологічну теплоту” влади. Ця теплота, психологічна насиченість патерналістсько-демагогічним змістом являє собою протилежність розташованому навпроти неї сухому, “бездушному” бюрократичному типові. Прагматично-регулятивний тип мав би опинитися між традиційним і бюрократичним. Його раціональність і впорядкованість протистоять психологічному пориву, закликів, пристрасті харизматичного типу. Маніпулятивно-параноюальний тип влади міститься між бюрократичним і харизматичним, беручи від них безпосередність та інтенсивність впливу на поведінку підданих,

який здійснюється цими обома типами, хоч і дуже різними методами. Водночас він виявляється протилежним типові традиційному, хоч би через те, що, будучи самодостатнім за походженням, не мусить приділяти надто багато уваги проблемі спілкування з підлеглими.

Наведені соціально-психологічні іпостасі політичної влади мають більшу чи меншу репрезентативність у характеристиках будь-якої реальної політичної влади. Конкретні варіанти можуть бути різноманітними. Натомість зосередженість у межах однієї іпостасі, її надмірне акцентування породжує істотні негативні характеристики діяльності відповідної влади.

Так, у разі надмірної прагматизації дій втрачається істотний компонент психологічного зв'язку з керованими масами. Хоч би якою ефективною була діяльність влади, позбавлена важливих комунікаційних властивостей, вона здаватиметься народові чужою або просто відсутньою, а відтак і неефективною. Однобічне переважає патерналістсько-демагогічних виявів неминує призводити до зниження практичної ефективності, до занурення громадян у спільні з владою комплекси і психологічні проблеми, до самоізоляції та, урешті-решт, до економічного чи подібного колапсу. Нарешті, надмірне акцентування маніпулятивних функцій може забезпечити владі більш чи менш тривалий вплив на частину суспільства, утримання його в межах заданої ідеологічної парадигми. Водночас влада, яка не дбає про належне оформлення таких впливів, віддалятиметься від народу і ставатиме йому чужою, а не дбаючи про прагматику, позбавить суспільство ефективних базисів.

Вочевидь єдино правильний шлях подолання вад усіх трьох іпостасей політичної влади полягає у творчому поєднанні їхніх переваг, адекватному застосуванні відповідних методів функціонування. Творчий пошук означає не просто використання цінностей кожної з іпостасей, а утворення “триєдиної” моделі, здатної утворити найоптимальніший образ влади в просторі соціально-політичних рефлексій суспільства.

## Заняття 2

### Політичні традиції і цінності

#### ПЛАН

1. Типологія політичних цінностей.
2. Формування політичних цінностей у сучасній Україні.
3. Політичні традиції: особливості, специфіка формування, характер.

#### 1. Поняття та типологія політичних цінностей

Проблема політичних цінностей загалом міждисциплінарна проблема та вимагає широкого розгляду із залученням понятійного апарату і наукового інструментарію різних наук. Наявність індивідуальних (характерних для групи, прошарку суспільства) цінностей дозволяє кожній особі в ході розвитку виробити для себе індивідуальну ієрархію, користуючись набором уже створених і схвалюваних у цій культурі базових цінностей.

Що ж таке цінності?

Цінності – узагальнені уявлення людей про найбільш значущі цілі і норми поведінки, що визначають бачення ними дійсності, задають орієнтації їх діям і вчинкам у всіх сферах життя і значною мірою формують “життєвий стиль” суспільства. Система або сукупність домінуючих цінностей виражає в сформованому вигляді особливості культури й історичного досвіду суспільства.

Політичні цінності належать до глобальних цінностей, засвоюваних індивідом у процесі політичної соціалізації. Їх вивчення може виявити глибинні процеси, що відбуваються в різних групах суспільства стосовно політичних проблем у широкому сенсі.

Рішення, що приймаються індивідом на основі певної ієрархії цінностей, зокрема політичних, виходять не з абсолютних оцінок альтернатив рішень і дій, а з їх суб’єктивного сприйняття. Тому ступінь активізації різних цінностей не в останню чергу залежить від когнітивних оцінок даних альтернатив. Єдиного для будь-якої ситуації механізму, що активізує цінності, не існує.

М. Рокич визначає цінність як тверде переконання в тому, що певний специфічний спосіб поведінки або цільовий життєвий стан є переважаючим з особистої або суспільної точки зору. Із цього визначення випливає, що політичні цінності стосуються поведінки, яка пов'язана з політичною діяльністю окремої людини, або з політичною системою загалом, чий переваги можуть також бути політичними за своїм характером. Дослідник стверджував, що дві цінності, свобода і рівність, лежать в основі як особистих ідеологій, так і політичних систем, так або інакше є тими, що піднімають питання політичної бажаності або небажаності свободи і рівності.

На думку М. Рокича, основні політичні орієнтації розрізняються за своєю суттю в тих акцентах, які вони розставляють відносно свободи і рівності. Наприклад, комунізм додає високу цінність рівності, але низьку цінність свободі, соціалізм також високо цінує рівність, але разом з тим він так само високо цінує і свободу; капіталізм, у свою чергу, високо цінує свободу, але не додає такої ж цінності рівності, а фашизм рівною мірою низько оцінює як свободу, так і рівність.

У **змісті політичних цінностей** відбиваються політичні ідеали, бажання та інтереси соціальних суб'єктів, за їх допомогою здійснюється пізнання світу політики. Політичні цінності сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії, вчинку та їх наслідків, вони здатні певним чином орієнтувати будь-яких учасників політичного процесу (партію, політичний рух, клас, політичну групу, особу) відносно всіх інших суб'єктів політики.

За сучасних умов політичні цінності відображаються у змісті так званих **політичних універсалій** – найзагальніших політичних утворень і понять, які трактуються через сукупність рис і виявів у політичній культурі, діяльності та ідеології. До них належать:

загальнолюдські політичні принципи та ідеали – мир, свобода, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність (соціально-правова), братерство тощо, які хоча б декларативно визнаються у масштабах світового співтовариства;

міжнародна політична мова, в якій лексично закріплено все різноманіття політичних явищ, процесів, і, зокрема, цінностей;

міжнародна політична символіка, яка володіє емоційно-психологічними механізмами впливу на політичну свідомість: це і відомі символічні емблеми та знаки; і музичні твори чи теми, символізуючи

певні політичні настрої; і навіть символіка кольорів (білий – символ допомоги, чистоти дій і думок; блакитний – знак захисту; зелений – життя планети, природи, людства, колір екології; рожевий – захист дитини і материнства);

міжнародні політичні організації, діяльність і саме існування яких утворює загальнолюдську політику культури та координує спрямованість глобальної політики;

глобальна політична інтеграція – ціннісний процес, який ще діє як тенденція та безпосередньо визначається поглиблення глобальних проблем сучасності;

міжнародне право – нормативна система, визнана як політична цінність, завдяки механізмам регулювання відносин між державами, світовими організаціями і спільнотами, яка спирається на досягнення політичної культури й історичний досвід політичних стосунків.

Варто наголосити, якщо суб'єктивні регулятори політичної мотивації (серед яких політичні цінності – найголовніші) є відсутніми, то політика і галузь влади перетворюється на “поле гри” егоїстичних політичних інстинктів, що неминуче веде суспільство до краху, а політичну систему до руйнування. Завдяки системі визнаних і діючих політичних цінностей здійснюється добір та ієрархізація політичних пріоритетів, визначається характер політичної аргументації, формується інструментарій та технології політичної діяльності; утворюються та насичуються змістовними акцентами програми політичного життя.

## **2. Формування політичних цінностей у сучасній Україні**

Українському суспільству, що пережило серйозну зміну системи ціннісних орієнтацій, довелося зіткнутися з конфліктом цінностей: більшість громадян пострадянської України віддають перевагу радянській політичній системі, але виразно усвідомлюють, що повернення до системи абсолютно неможливе завдяки засвоєнню окремих аспектів ліберальних цінностей (індивідуальні права і свободи, переважання особистих цінностей над державними). У сучасній Україні в наявності важка криза ідентичності в багатьох групах суспільства, особливо в тому, що стосується самоідентифікації з політичними і соціальними цінностями.

Наявність на рівні масової свідомості різної системи цінностей, суттєво впливає на поведінку громадян. Під час переосмислення цінностей здійснюються переходи до різних базових ієрархій: для деяких груп населення характерне ухвалення більшою чи меншою мірою нових цінностей і норм, в інших групах відбувається зміцнення традиційних цінностей.

Через глибокі укорінені традиції більшість українських громадян переконана в тому, що саме держава в особі президента і уряду і органів виконавчої влади на місцях повинна відповідати за їх благополуччя. Цією патерналістською установкою свідомість перехідних суспільств, у тому числі і України, відрізняється від свідомості західних ліберальних демократій. Для українців сьогодні характерна перевага нормативного порядку разом з апологією свободи як принципу суспільного устрою.

Важливою частиною стереотипів українців є уявлення про необхідність втручання держави в економіку. Велика частина українців (за винятком бізнесменів і молоді – груп, де найбільш поширені ліберальні цінності) висловлюються за сильну роль держави в житті суспільства, що виражається в гарантуванні кожному громадянину доходу на рівні прожиткового мінімуму, забезпечення базових потреб індивідів.

Серед політичних цінностей, властивих сучасним українцям, можемо зазначити такі:

**відчуження**, що розглядається як відхід від участі в діяльності різних політичних і соціальних інститутів, а також відчуття неможливості що-небудь змінити в навколишньому житті;

**патріотизм** – усвідомлення себе громадянином своєї країни, що має особливі інтереси, особливий устрій і особливу символіку;

**егалітаризм**, що розглядається як прагнення до встановлення фактичної матеріальної рівності всіх громадян, що проживають в державі;

**плюралізм**, виступаючий як відвертість відносно будь-яких точок зору, розуміння необхідності зробити їх надбанням гласності;

**лібералізм** – підтримка демократичних форм управління і ринкової економіки;

**самооцінка** – психологічна характеристика, що визначає вплив на відношення до різних політичних сил і інститутів.

Можемо визначити декілька типів особистості, виходячи з домінуючих у її свідомості політичних цінностей.

**Тип перший – “радянський патріот”:** цей тип повною мірою утілює в собі погляди минулої соціалістичної епохи. Його представники твердо вірять в ідею рівності, що визначається ними і як рівність можливостей, і як реальна матеріальна рівність. Вони переконані, що тільки соціалістична економіка може забезпечити дійсне благополуччя для всіх членів суспільства, справедливий розподіл його ресурсів. Для носіїв цього типу характерний високий рівень автаркії: вони вважають, що держава повинна покладатися тільки на власні сили.

**Тип другий – “відчужений ліберал”.** На відміну від попереднього, представники цього типу переживають відчуження від політики. Вони вважають, що жодним чином не можуть вплинути на події та процеси, тому відкидають ідею вступу в партії, участі в маршах і протестах, мляво приймають ідею обов’язковості участі у виборах. У соціальному плані представники цього типу виступають, перш за все, за рівність можливостей і вільний ринок, вважаючи, що саме це і є реальний шлях його країни до успіху.

**Тип третій – “агресивний зрівнювач”.** Для представників цього типу характерним є дуже високий рівень відчуження. Вони уникають втручатися в суспільне життя, змінювати що-небудь в своєму власному житті. Усамітнівшись, вони мріють про рівність можливостей та рівність реальних умов життя. Від держави очікують жорсткого контролю за доходами та встановлення строгої дисципліни у всіх сферах суспільства. Для цього типу, на відміну від першого, характерний низький рівень самооцінки.

#### **Тип 4 – “ліберал-патріот”.**

На відміну від двох попередніх типів, цей поєднує в собі активний патріотизм – ніхто так не підтримує українську символіку, як він, і віру в ринковий шлях для України. “Ліберал-патріот” вважає повернення до соціалізму абсолютно неприйнятним. Разом з тим для нього російський ринок повинен знаходитися під жорстким контролем з боку держави, що не переростає, проте, в беззаконня і необмежений терор. Головне, чим повинна займатися держава, – це забезпечення рівності можливостей.

У ідеологічному плані “ліберал-патріот” ратує за відвертість відносно будь-яких точок зору, за те, щоб показувати по ТБ навіть не-

популярних політиків. Він сам насолоджується свободою дискусії, відкидаючи з порогу ідею відмови від перегляду телебачення. Він далекий від того, щоб примушувати кого-небудь розділяти його погляди. “Ліберал-патріот” активний і вірить в те, що розбирається в політиці і що його участь може щось змінити в політичному житті. Саме тому він виступає за участь у виборах. Його відрізняє висока самооцінка.

#### ***Тип 5 – “авторитарний прихильник ринку”.***

Представники цього типу активно виступають за ринкові відносини, але при цьому підтримують ідею рівності можливостей у сфері заробітку. Вони є прихильниками жорсткої дисципліни, не вірять у соціалізм. Їм також властиве почуття відчуження від політики.

Отже, політичні орієнтації українського суспільства відрізняються крайньою суперечністю, сегментацією, строкатістю. Для нього характерні різні вияви і тенденції, проте можна виділити дві з них, які є основними: прагнення до суспільного порядку і бажання перекласти відповідальність за те, що відбувається в країні, на державу, самоусунення від участі в політичному житті.

### **3. Політичні традиції: особливості, специфіка формування, характер**

Процес створення, функціонування і зміни політичних інститутів відбувається в певних соціально-історичних умовах, які формують їх характер і тенденції. Серед причин, що безпосередньо впливають на політичне життя окремих країн, важливе значення мають політичні традиції і цінності.

**Політичні традиції** (від лати. *traditio* – передача) є формою трансляції від покоління до покоління політичного досвіду, звичаїв, уявлень, норм, цінностей, інститутів. Передається з покоління в покоління те, що дозволяє людям адаптуватися до умов навколишнього природного і соціального середовища.

Областю дії політичних традицій та звичаїв є сфера відносин, пов’язаних зі здійсненням державної влади, представленням інтересів нації, класів, інших великих суспільних груп, реалізацією прав і свобод громадян та функціонуванням міжнародних відносин. Для

них характерною є практична спрямованість та наявність наочно-емоційних засобів їх супроводження, які надають відповідним моделям поведінки більшу виразність, а, відповідно, й ефективність.

Українські політичні традиції характеризуються поєднанням демократичних засад суспільного життя з істотними виявами анархії й охлократії, крайнім індивідуалізмом і конформізмом, схильністю сподіватися не так на власні сили, як на зовнішнє сприяння, розпорощеністю політичних сил, заідеологізованістю мислення і поведінки, протистоянням Сходу і Заходу країни.

Політичні традиції ми можемо згрупувати таким чином:

**традиції національно-визвольної, національно-об'єднаної та національно-оборонної боротьби** (способи виживання, відстоювання життєвих інтересів та національної гідності в умовах поневолення; традиційні форми політичної боротьби; засоби і форми консолідації нації; союзи з іншими народами задля відстоювання спільних інтересів, взаємодопомога, солідарність тощо; досвід подолання розколів у рядах борців за свободу країни; революційні та бойові традиції нації тощо);

**традиції національного державотворення** (монархічна чи республіканська традиція; традиційні форми державного устрою, традиції інституту глави держави; конституційна традиція, парламентські та урядові традиції, традиції у сфері поділу влад, їх стримування та противаги; традиції місцевого самоврядування, традиції судової влади тощо);

**традиції громадянського суспільства** (традиції партійного будівництва, формування і функціонування партійної системи, взаємодії партій з органами влади; традиції діяльності партійних фракцій у парламенті; традиційні громадські організації та рухи; традиції впливу громадянської ініціативи; традиції функціонування незалежних ЗМІ; досвід формування та функціонування релігійних організацій, їх взаємодія з органами влади тощо);

**світоглядні та ідеологічні традиції** (традиційні ідеологічні доктрини; традиції державної ідеології, ідеологізації чи деідеологізації державних органів; ступеня ідеологізації (заідеологізованості) суспільно-політичного життя; традиційний тип національної ідеології (націоналізму) тощо);

**традиції у сфері прав і свобод людини, члена нації та громадянина** (традиційне тлумачення таких понять як “свобода”, “рівність”, “справедливість”, “солідарність”; політичні права і свободи людини та громадянина, які декларує і забезпечує держава, усталені форми їх реалізації; традиційні форми політичної участі громадян; традиції електоральної поведінки; традиції громадянського суспільства; співвідношення цінності особи, нації і держави; традиції політичної соціалізації нових поколінь народу; політична компетентність і політична ефективність громадян тощо);

**традиції у сфері етнополітики** (традиційні принципи державної етнополітики; традиційні форми вияву національної гідності та гордості; традиції мовної політики, наявність чи відсутність офіційної (державної) мови; традиційна поведінка титульного етносу (нації); традиції міжетнічного спілкування, у т. ч. титульного етносу та етнічних меншин і корінних малочисельних народів; традиції толерантності/інтолерантності у міжетнічних стосунках; стан історичної пам’яті, ставлення до національної історії; традиційне трактування суті нації (етнічне, громадянське, змішане) тощо);

**традиції міжнародних відносин** (традиційні принципи зовнішньої політики; стратегічні союзники, традиційні форми взаємодії з ними; традиційні міжнародні союзи, у яких бере участь нація, роль у них; країни, що традиційно виявляють ворожість до окремої нації, форми конфронтації; традиції, які формуються і виявляються тут, тощо).

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що політичні традиції нації виступають основою політичної культури народу. Базуючись на історичній пам’яті, вони пропонують перевірені життям способи поведінки та дії, консолідують народ, надають йому впевненості у майбутньому. Кожна нація формує власну формулу традиціоналізму як ідеології виживання на основі спадковості напрацьованого досвіду. Але національні політичні традиції повинні постійно оновлюватися. Вони співіснують у парі з інноваційною діяльністю суб’єктів політики.

## Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / под общ. ред. В. П. Култыгина. Москва : Серебряные нити, 2001. 416 с.

2. Бурно М. Е. Напряженно-авторитарный характер. *Психология и психоанализ власти* : хрестом. Т. 2. Самара : БАХРАХ, 1999. С. 245–250.
3. Гавриловська К., Тимофіюк О. До проблеми персоніфікації державної влади: психологічний аспект. *Психологічні перспективи*. Випуск 2, 2002. С. 70–76.
4. Крамник В. В. Социально-психологические механизмы политической власти. *Психология и психоанализ власти*. Т. 1. Хрестоматия. Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. С. 248–334.
5. Психологія масової політичної психології та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ : Вид-во “ДОК – К”, 1997. 164 с.
6. Смерічинська О. Відкрита політична поведінка з точки зору мотивації. *Політична психологія* : науковий збірник. Львів : Ліга Пресс, 2003. С. 64–66.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс-Универс, 1995. 256 с.
8. Шейнов В. П. Психология власти. Москва : Ось-89, 2003. 528 с.
9. Шестопап Е. Б. Личность и политика: критический очерк современных западных концепций политической социализации. Москва : Мысль, 1988. С. 30–157.

## Тема 4 ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ

### Заняття 1

#### Політична свідомість як базова категорія політичної психології

1. Масова політична свідомість і поведінка як об'єкт політико-психологічного вивчення.
2. Політична свідомість як психічний феномен.

#### 1. Масова політична свідомість і поведінка як об'єкт політико-психологічного вивчення

Феномен масової свідомості вивчався протягом багатьох століть і в рамках різноманітних світоглядних парадигм: еволюційно-органічної (О. Конт, Г. Спенсер), соціал-дарвіністської (Л. Гумплович, А. Смолл, У. Семнер), позитивістської (соціологізм або соціальний реалізм Е. Дюркгейма), антипозитивістської (німецька соціологічна школа: Ф. Тьонніс, Г. Зіммель), об'єктивістської (загальна теорія дії Т. Парсонса, структурний функціоналізм Р. Мертона, теорії конфлікту Л. Козера, Р. Дарендорфа, Дж. Рекса, теорії обміну Дж. Гоманса, П. Блау), суб'єктивістської (символічний інтеракціонізм Дж. Міда, Г. Блюмера, Е. Гоффмана, феноменологія Е. Гуссерля, А. Шюца, П. Бергера і Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля) тощо.

Одним із відомих представників психологічного напрямку є Г. Тард. Він досліджував проблеми громадської думки, психології натовпу, механізми психологічного наслідування. Вважав, що саме наслідування є головним механізмом соціальної поведінки. Суспільство – це наслідування, а наслідування – це рід навіювання. Окремі видатні люди створюють щось нове, а всі інші, тобто маси, це нове наслідують і закріплюють. Соціальні конфлікти пояснюються Г. Тардом різними формами наслідування.

Значну увагу Г. Тард приділяв вивченню “психології натовпу”. На його думку, будь-який натовп може бути описано за такими параметрами: ірраціональність, почуття, віра, дія, нелогічність, нездатність сприймати критику на свою адресу, відсутність здатності до мислення. У 80–90-х роках ХХ ст. дослідження феномена натовпу було однією з центральних проблем, якою займалися також співвітчизник Г. Тарда Г. Лебон, італієць С. Сігеле, росіянин М. Михайловський та ін.

Г. Лебон прогнозував наступ “ери мас”, тобто ери натовпів, і далі за ним крах цивілізації. За Г. Лебоном, внаслідок промислової революції, зростання міст і поширення засобів масової комунікації сучасне життя дедалі більше визначатиметься поведінкою натовпу, який завжди є сліпою руйнівною силою. Адже в натовпі індивіди втрачають почуття відповідальності й опиняються під владою ірраціональних чуттів, догматизму, нетерпимості, всемогутності, бо ними керує закон “духовної єдності натовпу”. Дослідник вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах відіграє не розум, а емоції. Він виступав проти ідеї соціальної рівності та демократії, доводив, що всі досягнення цивілізації є результатом діяльності еліт. Революцію Г. Лебон розцінював як демонстрацію масової істерії.

Психологічну інтерпретацію суспільного життя визнавали первинною також американці Л. Уорд та Ф. Гіддінгс. Як і Г. Лебон, Л. Уорд вважав почуття, а не розум найголовнішим рушієм соціального розвитку. Усі значні зміни в історії випереджаються та супроводжуються насамперед сильними почуттями. Саме ті люди, почуття яких були найсильнішими, чинили помітний вплив на спосіб життя і характер суспільства. Л. Уорд уважав, що чистого інтелекту завжди бракує, щоб зрушити з місця соціальну більшість. Відтак, головною метою соціального аналізу повинна стати суть психологічних мотивів, які приводять суспільство в рух.

Визнання первинності колективних форм психічного бачимо у Ф. Гіддінгса. Вихідним принципом і первинним елементом його вчення виступає поняття “колективна свідомість роду”. Саме “свідомість роду” є первинним соціальним фактом, і вона завжди більша за будь-яку індивідуальну свідомість. Соціальний розум продукує громадську думку і традиції, колективні настрої та бажання, соціальні оцінки і цінності. Справжнім об’єднанням, асоціацією є психічний

процес, у якому центральну роль виконує взаємодія між індивідами. Головними чинниками соціальної інтеграції Ф. Гіддінгс вважає наслідування і симпатію.

У цей самий час в Італії створював свою соціологічну концепцію В. Парето – ще один відомий представник психологічного напрямку в інтерпретації проблем соціальної динаміки суспільства. Головною ідеєю його концепції є антропологічний підхід до структури суспільства та суспільної динаміки. На відміну від багатьох представників психологічного напрямку, які вибудовували свої теорії на основі спекулятивного методу, на ідеях так званого суб'єктивного духу, В. Парето створив логіко-експериментальний метод дослідження, який базується на фактах зовнішнього світу та їх закономірних повтореннях.

Італійський учений наполягав, що пізнання дійсної поведінки людей може виконати тільки синтетична наука, якій у плані вивчення підвладні будь-які факти дійсності, якщо тільки вони спроможні довести, безпосередньо чи опосередковано, деяку регулярність. Як і багато його попередників, В. Парето вважав, що саме почуття людей – це найважливіший елемент соціального життя й поведінки та саме ними повинна займатися соціологія. У центрі уваги Парето – дії “людських молекул”, велике розмаїття яких він намагався впорядкувати й систематизувати. Людську поведінку вчений поділяв на два типи: логічну, тобто таку, що використовує адекватні засоби для досягнення поставленої мети, і нелогічну – таку, якою керує не раціональне знання про факти і зв'язок між ними, а віра, що тримається на почуттях та інстинктах людей.

Звернення до почуттів, інстинктів, підсвідомості не є чимось новим для науки того часу. Адже досить згадати ім'я З. Фрейда, у працях якого почуття та інстинкти було фундаментально проаналізовано як глибинні першоджерела людської природи ще до теорії В. Парето. Але дослідника вони цікавили не самі по собі, а у зв'язку з тим, що саме вони здатні порушувати процеси логічного мислення як на індивідному рівні, так і на рівні соціуму. На думку В. Парето, у загальній структурі соціальної дії людей нелогічна поведінка посідає панівне становище. Це означає, що в суспільстві домінує не раціональна, а ірраціональна мотивація людських учинків.

Разом із тим, згідно з В. Парето, суспільство є не хаосом нелогічних дій, не їхньою сумою, а системою, яка прагне до рівноваги. Со-

ціальна свідомість і поведінка залежать від певної структури суспільства, постійними елементами якої є “резидуї” (від хімічного терміна residue – осад, тверда речовина, матеріал), тобто константне утворення, базис суспільства; “деривації”, тобто нестабільні елементи, які є похідними від базисних якостей соціуму; “деривати” як результат взаємодії базисного і похідного елементів. Усі ці окремі частини утворюють антропологічну реальність, яка є автономною щодо соціальної системи та незалежною від її впливів. Резидуї становлять основу цієї автономності, антропологічну психічну основу соціуму, на якій надбудовується друга важлива його частина – ідеологічні теорії, доктрини, вірування тощо (деривації). Але недооцінювати останніх не можна. До деривацій В. Парето відносить також міфи, легенди, казки, політичні програми, гасла, різні соціальні, етичні, теологічні теорії, доктрини тощо, які аж ніяк не пов’язані з об’єктивною логікою, а виконують роль псевдологічного обґрунтування ірраціональних резидуїв. Будучи засобом приховування істинних мотивів людської поведінки, деривації неприступні для сприймання раціональної критики та наукової аргументації.

В. Парето вважає, що різні класи деривацій відповідають різним історичним умовам, а в певних межах також і певним класам резидуїв. У цьому зв’язку ідеологи й політики мають вельми обмежену свободу дій. Домінуюча в соціальних науках і політиці віра у всесильність ідеології в суспільстві відповідає дійсності тільки тоді, коли є збіг резидуїв і деривацій. Мистецтво політики полягає в тому, щоб вивчити сутність резидуїв і враховувати її, а не в тому, щоб її змінити.

Основоположником сучасних психологічних теорій інтеракцій можна вважати американця Ч. Кулі. На його думку, первинними фактами суспільства є уявлення, які люди мають одне про одного, а особистість – це сума психічних реакцій людини на думки оточуючих його людей. Суспільство складається з взаємних психічних реакцій людей, а найбільше значення для розуміння соціальної динаміки мають міжіндивідуальні стосунки, які формуються в первинних групах. Саме первинні групи, за Ч. Кулі, є позаісторичним, універсальним утворенням, яке становить головний базис того, що є спільним у людській природі та людських ідеалах.

Фундаментальні теоретичні розробки в рамках символічного інтеракціонізму належать Дж. Мідові, Г. Блюмерові, Е. Гоффманові.

Вони здійснили масштабні дослідження масової поведінки у громадських місцях, чуток, паніки, механізмів поведінки натовпу і великих груп людей.

Дж. Мід та його послідовники розробили новий підхід до аналізу соціальних і політичних процесів у суспільстві. Соціальний світ виникає під час міжіндивідуальних контактів, і лише крізь практику проходить шлях розвитку соціального організму та його функцій. Але так само, як і багато попередніх авторів, Дж. Мід визнає існування надіндивідуальних базисних факторів соціальної динаміки. У нього це символи та символізація, символічна система взагалі (як основний її компонент розглядається, наприклад, мова). Саме через культурно-історичну символіку соціуму виникає стихійність індивідуальних дій. Вплив соціалізації розглядався Дж. Мідом у його теорії гри, де він намагався проаналізувати інтегральні механізми поєднання індивідуальної стихійності і колективного порядку. Прийняття членами суспільства правил цієї гри і є розумінням “узагальненого іншого”, з огляду на яке здійснюється індивідуальна поведінка.

У концепції Г. Блюмера детермінуюче значення надається свідомості людини, а не культурним чинникам, які складаються незалежно від неї. А за Е. Гоффманом поведінка людей формується їхнім бажанням залишити відповідне враження в тих, кого вони вважають важливими для себе. Він фокусує увагу на засобах, за допомогою яких соціальні діячі маніпулюють символами та жестами для справляння відповідного враження на інших.

Тема соціальної структури та її впливу на соціальну поведінку була основною в теоретизуванні представників структурного функціоналізму. Введення ними таких нових понять, як “функція” та “дисфункція”, явна та латентна функція, “порядок і конфлікт” (як соціальних процесів, що можуть виступати інструментом формування, стандартизації та підтримання соціальної структури), збагатили метод соціального пізнання за рахунок більш глибокого аналізу емпіричних фактів.

Окремо варто зупинитися на поглядах видатного швейцарського психіатра і психолога К. Юнга, а також теоретика Франкфуртської школи Ю. Габермаса, які якісно змінили сучасні уявлення про витоки і чинники “соціальної характерології” (Г. Шпет), “народного духу” (Г.Штейнталь і М. Лацарус), “тотального людського феномена” (Е. Дюркгейм, К. Леві-Строс, М. Фуко), “психічного складу”, “національного

характеру”, “менталітету” та інших понять, які віддзеркалюють таємничість і силу глибинних психічних регуляторів життя суспільства.

З моменту виходу у 1900 р. “Тлумачення сновидінь” З. Фрейда уявлення про особистісне несвідоме стало базовим у глибинно-психологічному розумінні багатьох явищ життя. У суспільствах західного типу поняття несвідомого вже в 20-ті роки ХХ ст. викликало дедалі інтерес політиків, які намагалися його використовувати з метою розв’язання різних соціальних конфліктів.

У 30-ті роки ХХ ст. з’явилися перші праці К. Юнга, присвячені “колективному несвідомому” та його “архетипам”, а також роботи з типології психічних функцій. У цих працях розглядалася як природа психічного, так і вплив архетипічних енергій на людську психологію, свідомість і поведінку. На великій емпіричній і теоретичній базі К. Юнг довів, що колективні психічні сили не можна осмислити та зрозуміти безпосередньо, що спочатку потрібно досягнути розумом ті архетипічні енергії, які є мотиваційним ядром динаміки соціуму, глибинною причиною індивідуальної або колективної поведінки. У кожному соціумі своє колективне підсвідоме і своє історико-культурне тлумачення універсальних архетипів, що відображається в способі життя та мисленні людей. Політики, які не бажають цього зрозуміти і не враховують глибинних підвалин буття свого суспільства, приречені прискорювати процес зміни еліт навіть собі на шкоду.

Водночас, К. Юнг усіяко протестував і проти розчинення індивіда в колективному несвідомому чи в рамках будь-якої колективності. У зв’язку з цим він наголошував на великій небезпеці абсолютної держави, де людина може втратити самоконтроль, моральність, порядність і врешті-решт – індивідуальність.

Феномени масового суспільства та масової людини аналізує у своїх доробках відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассета. У своїй всесвітньо відомій роботі “Повстання мас” він осмислює культурно-історичну ситуацію, яка склалася в Європі на початку ХХ ст., саме з огляду на небезпеку появи на соціальній арені масової людини з усіма притаманними їй негативними рисами. Найбільш небезпечним у цих процесах дослідник вважає перетворення елітарних меншин на глуху, сліпу, інтелектуально тупу егоїстичну частину суспільства, яка вже не здатна виконувати історичні функції, покладені на неї попереднім розвитком цивілізації.

У другій пол. ХХ ст. ми фіксуємо суттєві зміни в життєвому просторі людей. Револьюційні перетворення в науці й технологіях, запровадження нових видів комунікації, інформатики, джерел енергії вплинули на спосіб життя людей та їхні можливості. Руйнація традиційних цінностей, видів праці, виробництва, торгівлі, наявної системи символів; розвиток споживчого стилю життя; руйнування релігійних меж, різниці між високою і низькою культурою, ілюзіями та реальністю тощо – усе це спровокувало якісно нові погляди на державу, владу, політику.

Протягом останнього півстоліття у працях західних дослідників Т. Парсонса, У. Ростоу, Р. Міллса, Г. Полсвелла, Д. Белла, Р. Міхельса, С. Ліпсета докладно аналізувалися проблеми бюрократії, еліти, політичних партій і груп тиску.

## **2. Політична свідомість як психічний феномен**

Розгляд сутності політичної свідомості є можливим лише за умови окреслення питання взаємозв'язку психіки та свідомості. Найвищим рівнем розвитку психіки людини є свідомість як результат спільного способу буття людей, їх довготривалої трудової діяльності. Свідомість володіє такими характерними особливостями і компонентами:

знання про навколишню дійсність, природу, суспільство. Тобто рівень свідомості залежить безпосередньо від рівня знань і соціального досвіду людини;

виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання. Пізнаючи себе, людина критичніше зіставляє себе з іншими людьми. Процес самопізнання сприяє більш дієвій самореалізації особистості;

цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Йдеться про бік свідомості, пов'язаний із самоконтролем, коригуванням людиною своїх дій, їх удосконаленням; ставлення людини до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Це пов'язано із самооцінюванням, самокритикою, причому особливу роль тут відіграє саме емоційно-вольова сфера людини.

Свідомість людини не лише характеризується активністю, а й тісно пов'язана з нею. У процесі постійного відображення дійсності інформація, що надходить до мозку, не механічно віддзеркалюється,

а обробляється ним свідомо, відповідно до мети, завдання та соціального досвіду людини.

Стан, рівень розвитку, виявлення свідомості у кожної людини різні та залежать від багатьох компонентів – знань, наукового світогляду, ідейних і моральних засад та переконань, ставлення до себе та до інших людей тощо.

Специфічною людською формою духовно-практичного відображення та фіксування відповідних об'єктивних процесів дійсності, світу людського буття на рівні явища є буденна свідомість. У житті основним принципом функціонування буденної свідомості є так званий здоровий глузд. Буденна свідомість виконує роль необхідного компонента суспільно-історичної практики людей і відповідних їй форм суспільної та індивідуальної свідомості.

По суті, буденна свідомість, як і свідомість загалом, має суспільно-індивідуальну природу. Як форма духовно-практичного освоєння світу вона є суб'єктивним образом об'єктивно існуючого світу. Водночас, оскільки такий образ належить конкретному суб'єкту, він також відображає своєрідність, унікальність його життєвого досвіду і досвіду конкретних соціальних груп суспільства.

Психічне життя, свідомість і діяльність людини завжди тісно взаємопов'язані, зазнають взаємовпливу. Щодо політичної свідомості – це опосередковане відображення політичного життя суспільства, сутністю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності. До основних сфер політичної свідомості належать такі:

політична наука – політичні теорії, концепції, гіпотези;

політична ідеологія – політичні цінності, ідеали, доктрини, гасла, програми;

політична психологія – політичні відчуття, думки, настрої, воля, спрямованість.

Політична свідомість є віддзеркаленням реалій буття, тобто вона тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури.

Як одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства політична свідомість має певні особливості, умови ви-

никнення та шляхи формування. Передумовою формування такої свідомості є те, що людина починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас те, що вона неспроможна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу, а то й необхідність впливати на владу.

Для формування політичної свідомості вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та осмислення їх, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, структури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до якої людина неформально належить.

За змістом політична свідомість включає в себе певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття, а за специфікою вияву – активно впливає на інші форми суспільної свідомості, має часто досить високий ступінь відображення соціально-класових інтересів.

Розрізняють політичну свідомість **масову, групову, індивідуальну, буденну і науково-теоретичну**. Перші три форми свідомості пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відображення дійсності. Буденна свідомість формується на основі повсякденного життя людей, досвіду їх діяльності. Для неї характерні нестійкість, суперечливість, фрагментарність, відповідна емоційність, несистематизованість. Науково-теоретична політична свідомість відрізняється від буденної тим, що ґрунтується на цілеспрямованому дослідженні, постійному аналізі політичного процесу. А тому вона більш систематизована, цілісна, здатна до прогнозування розвитку та змін.

Виокремлюють також **основні типи політичної свідомості: державну та недержавну**.

Державний, або етатистський, тип політичної свідомості ґрунтується на позиції, що найвищими, найважливішими є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс).

Недержавний, або анархістський, тип політичної свідомості, навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу – експлуататором, ворогом свободи.

Основні функції політичної свідомості:

пізнавальна – система знань про політичну дійсність загалом;

оцінювальна – забезпечення і сприяння орієнтації у політичному житті на основі оцінювання політичних подій;

регулятивна – орієнтування стосовно участі у політичному житті;

інтегруюча – сприяння об'єднанню окремих соціальних груп, суб'єктів політичного процесу на основі спільних ідей, цінностей, установок;

прогностична – передбачення особливостей розвитку політичного процесу, подій;

нормативна – створення загальноприйнятого образу майбутнього.

Як і більшість форм суспільної свідомості, **політична свідомість має два рівні – ідеологічний та психологічний**. Оскільки нас цікавить саме другий рівень, то політичну свідомість можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відображають найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства.

Політична свідомість є не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, яка безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи. Носіями політичної свідомості є багато суб'єктів: особистість, група, клас, нація, маса, суспільство. Свідомість кожного з цих суб'єктів має певні особливості та потребує окремого наукового розгляду. Структурно політична свідомість включає такі аспекти:

політико-психологічний – настрої, почуття, наміри, установки, мотиви, переконання, воля та ін.;

політико-ідеологічний – цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії;

політико-дієвий – свідомість консервативна, ліберальна, радикальна, реформістська та ін.

Політична свідомість формується у процесі пізнання суб'єктом певних політико-владних відносин, політичних інтересів, установок, цінностей, а також у процесі політичного виховання, формування політичної культури суб'єкта політики. На буденному (емпіричному) рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень,

переживань, ілюзій тощо. Усвідомлення політики на теоретичному (науковому) рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх використання у вирішенні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Як своєрідне відображення дійсності політична свідомість має певну самостійність, оскільки знання людини про ті чи інші процеси та явища не є простим їх відображенням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення.

Суспільства, як і рухи, партії, об'єднання, групи окремих громадян, не можна уявити без ідеології, тобто системи певних ідей, що їх об'єднують або роз'єднують.

Політичні ідеології є різновидом ідеологій, сукупністю певних ідей, норм, цінностей, символів, традицій, які об'єднують людей, спонукають їх до спільної політичної дії, боротьби. За всіх розбіжностей високих ідей, мети різні ідеології об'єктивно вимушені співіснувати в суспільстві навіть за умов політичної боротьби. У демократичних суспільствах гостро постає питання не лише співіснування, а й встановлення діалогу між політичними опонентами.

Кожна ідеологія хоча й декларує певні позитивні ідеї, мету, все-таки досить обмежена; ідеологіям притаманні такі вади, як примітивізм, тенденційність, догматизм, надмірна системність. Серед політологів, окремих політиків спостерігається певна упередженість стосовно поняття “державна ідеологія”. Існує погляд, нібито такої ідеології не існує. Водночас вона існує як своєрідна рамкова ідеологія державного будівництва.

Ідеології надто живучі, здатні оновлюватися, мімікрувати, пристосовуватися до конкретних суспільно-політичних умов. Яскравим свідченням цього є комуністична, соціалістична ідеології. Свого часу М. Бердяєв зазначав, що соціалізм власне не висунув і не запропонував жодних цінностей, окрім цінностей матеріального забезпечення, задоволення потреб.

Потреба влади є причиною політичної поведінки, а отже, політична свідомість і політична поведінка взаємопов'язані, взаємозалежні.

## Заняття 2

### Психологічні аспекти політичного мислення і політичної поведінки

1. Психологія політичного мислення.
2. Політична участь та політична поведінка: соціально-психологічні аспекти.

#### 1. Психологія політичного мислення

Мислення взагалі – це вища абстрактна форма пізнання об’єктивної реальності. Політичне мислення пов’язане передусім з пізнанням реалій, що разом становлять політичне життя в усій його різноманітності. Інакше кажучи, політичне мислення – це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об’єктивної дійсності в їх історичних, часових зв’язках і відносинах.

Як і будь-яке інше, політичне мислення щонайтісніше пов’язане з мовою – основним знаряддям формування та способом існування думки (думок).

Мислення, розумова діяльність людини також органічно і нерозривно пов’язані з реальною соціальною практикою, яка є джерелом розумової діяльності. Політичне мислення уможливує наукове пізнання всього, що зумовлює політику, її існування, пізнання суті та особливостей політичних явищ і процесів. Воно дає змогу не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особистості, її навичок, здібностей, політичної культури.

У політичній психології активно дискутуються питання щодо типу політичного мислення як певного способу використання індивідом інформації для отримання певних результатів. Дехто з учених підтримує погляд американського вченого Ш. Розенберга, який наголошує на існуванні **трьох типів політичного мислення: послідовно-ситуаційного, лінійного та систематизованого.**

**Послідовно-ситуаційне мислення** акцентує увагу на тому, що політична реальність – це нібито певна послідовність та узгодженість подій, явищ, ситуацій. Людям (політикам) з таким типом мислення важко абстрагуватися, узагальнювати, відшукувати певні аналогії.

**Лінійне політичне мислення** властиве тим, хто пов'язує певну політичну подію з якоюсь основою, а решту вважає похідними від першої. Таке мислення є досить аналітичним.

**Систематизоване політичне мислення** притаманне тим, хто вважає, що політика будується на системі певних взаємин, явищ, процесів, подій.

Політичному мисленню властиві практично такі самі розумові дії та операції, як і будь-якому іншому, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація.

Те саме стосується і форм мислення, оскільки результати процесу мислення (думки), як відомо, існують у формі суджень, міркувань, висновків і понять.

Окремо варто згадати індивідуальні особливості політичного мислення. Вони зумовлені характером життя людини, особливостями діяльності, типом нервової системи, співвідношенням першої та другої сигнальних систем.

Коротко охарактеризуємо основні індивідуальні особливості мислення.

**Самостійність мислення.** Притаманна людям (у тому числі тим, хто займається політикою), які спроможні самостійно ставити перед собою і розв'язувати певні завдання без допомоги ззовні, інших людей. Такі люди досить активно й ефективно враховують і використовують, крім власного, досвід інших людей, творчо його опрацьовують, критично підходять до аналізу теорії та практики суспільного життя.

**Критичність мислення.** Люди з такою особливістю мислення не просто критично оцінюють усе, що знають, бачать, уміють і роблять самі та інші люди, вони не піддаються сліпо впливу думок, поглядів, спонукань інших людей. Як правило, такі люди (політики) добре володіють мистецтвом визначення відмінності між “за” і “проти”, прийняття виважених рішень. І перша, і друга особливість мислення, як правило, формується з набуттям людиною не лише знань, а й відповідного життєвого досвіду.

*Глибина мислення.* Ця особливість мислення властива людям (політикам), які вміють глибоко проникати в сутнісні особливості тих чи інших сентенцій, явищ, подій; відокремлювати основне від другорядного, стороннього; визначати причинно-наслідкові зв'язки та особливості розвитку суспільних явищ тощо.

*Гнучкість мислення.* Така особливість мислення не досить поширена. Вона властива тим, хто вміє швидко змінювати думки і потім звільнитись від того, що вже закріпилося в них самих, у їхній свідомості в результаті життєвої практики. Такі політики, зокрема, швидко опановують різноманітні й особливо прогресивні політичні технології та досконало ними володіють. Уміння вибирати часто нетрадиційні, нестандартні прийоми та засоби вирішення конкретних проблем допомагає таким політикам успішно адаптуватися до конкретної ситуації, діяти раціонально й ефективно.

*Широта мислення.* Якщо людина (політик) спроможна охоплювати широке коло питань, пов'язувати їх, виокремлювати основне та другорядне, приймати альтернативно-оптимальні рішення, це означає, що вона мислить широко. Така якість зазвичай характерна для людей високоосвічених, ерудованих.

*Швидкість мислення.* Така якість притаманна людям (політикам), які вміють швидко розібратися у складних ситуаціях, приймаючи найбільш обмірковані, правильні, оптимальні рішення. Певною мірою швидкість мислення залежить і від психологічного стану людини, рухливості її нервових процесів, однак здебільшого люди набувають такої якості в результаті ґрунтового навчання, тренування розумової діяльності.

*Творчість мислення.* Ця якість особливо потрібна людині, що займається духовною, творчою, політичною діяльністю, вона пов'язана, насамперед, з умінням мислити нестандартно, оригінально, досконало володіти знаннями та досвідом діяльності інших людей, приймати нестандартні рішення.

Зазначені індивідуальні особливості політичного мислення розвиваються і вдосконалюються лише в процесі постійної розумової та практичної діяльності людини.

Будь-яка політична дія є результатом чуттєвого сприйняття, відповідного осмислення конкретних ситуацій, явищ, вчинків найрізноманітніших суб'єктів політики.

Аналізуючи політичні події, явища, процеси, політик постійно повинен розглядати їх не лише у сутнісному стані, а й стосовно психології окремих суб'єктів. Синтезуючи політичні явища, політик ставить за мету визначити логіку їх розвитку, спрогнозувати перебіг подій, усвідомити, кому й якою мірою ті чи інші дії потрібні та вигідні.

У політичному мисленні своєрідно виявляють себе абстрагування та конкретизація, оскільки будь-які дії мають бути перекладені на мову політики з огляду на політичні ідеї, цілі, погляди, позиції, інтереси.

Політичний аналіз передбачає, по-перше, вивчення взаємодії структур, що діють у політиці, а по-друге – встановлення зв'язків і особливостей, розвиток і використання яких можуть забезпечити найбільший ефект у політиці.

З огляду на те, що в політичній діяльності досить поширеним є моделювання як розумове уявлення про щось більш-менш конкретне (програми партій, рухів, державні плани, економічні моделі тощо), то політичне моделювання досить предметне і широко застосовується.

## **2. Політична участь та політична поведінка: соціально-психологічні аспекти**

Необхідним компонентом політичного життя є політична участь громадян. Орієнтації психології індивіда як суб'єкта політичного процесу визначаються передусім його ставленням до політики як до специфічної сфери суспільного життя й особливої форми діяльності. Сьогодні ми ще не можемо заявити, що в українському суспільстві створені передумови для цивілізованих форм політичної участі. Однак мусимо мати на увазі те, що політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. Таку участь доцільно вважати політичною. Що слід розуміти під політичною участю?

Політична участь – це залучення членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політична участь розглядається як участь громадян у певних справах держави.

Більш доцільним буде те, що потреби та ступінь включення громадян у політику залежать від конкретної ситуації, духовного кліма-

ту в суспільстві, а також від стану і політичної системи, самої людини. Для нас сьогодні є зрозумілим, що в реальному житті більшість громадян не мають ні засобів, ні можливостей для постійної участі в політиці.

Включення індивіда в політику відбувається з таких причин:

ті чи інші стани свідомості людини;

раціональне усвідомлення своїх інтересів і засвоювання нового статусу;

прагнення життєвого успіху та громадського визнання;

розуміння громадянського обов'язку та реалізація власних прав;

досягнення певного культурно-освітнього рівня;

доступність інформації та інше.

Різноманітність форм та видів політичної участі залежить від певних властивостей суб'єкта (статі, віку, виду занять, освіти, релігійної належності та ін.), режиму правління, від конкретної політичної ситуації. Відповідно до цих умов американські політологи С. Верба та Л. Пай виокремлюють **такі різновиди політичної участі**: пасивні форми політичної поведінки громадян; участь тільки у виборах представницьких органів; участь індивідів тільки у рішення місцевих проблем; політична поведінка активних учасників передвиборних кампаній; поведінка політичних активістів, що поширюють свою активність на всю сферу політики; участь як форма професійної діяльності політика. Американський політолог Мілберт веде мову про:

“активні форми політичної участі” (керівники державних, партійних установ, діяльність кандидатів у представницьких органах влади, організація передвиборних кампаній);

“проміжну форму” (участь у політичних зборах, підтримка партій грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами та політичними лідерами);

“спостерігаючу форму” (намагання втягнути в процес голосування громадян та інше);

“апатичне” ставлення до політики.

Політичну участь розрізняють і за масштабністю, сферою соціального поширення. Важливим є також ступінь інтенсивності політичної участі. Політична участь громадян може бути організованою і неорганізованою, систематичною та періодичною, легальною і незаконною.

**Політичний протест** – це різновид негативної реакції індивіда (групи) на політичну ситуацію в суспільстві або конкретну дію окремих органів держави та політичних опонентів. Як правило, політичний протест виникає там, де діють неефективні стратегії і технології здійснення влади (придушуються права національних меншин, малі права індивіда на предмет пред’явлення претензій владі, діють системи обмежень). Форми протесту громадян можуть бути конвенціональними (легальні, такі що відповідають закону) і неконвенціональними (незаконні).

До конвенціональних можна віднести дозвіл владою демонстрацій, пікети, резолюції партій і запити парламентаріїв. Типовим прикладом законного політичного протесту може служити і діяльність різних молодіжних, жіночих, екологічних рухів. Як неконвенціональні форми протесту можуть розглядатися заборонені владою антиконституційні демонстрації, діяльність підпільних політичних партій, політичний тероризм, революції тощо.

Представники психологічної школи вважають, що домінуючим у політичній участі і діяльності є мотиви та установки людини. А тому важливо вивчати взаємозв’язок, взаємовплив установок особи та її поведінки, конкретних дій. Політичну участь поділяють також на активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну. Політична участь дозволяє виявити конкретну роль громадянина, окремих соціальних груп та прошарків суспільства в політиці.

У процесі політичної участі важлива роль відводиться **політичному інтересу** – усвідомленню політичними суб’єктами (особистостями, групами, прошарками) об’єктивної можливості та потреби участі у здійсненні політичних дій у суспільстві. На цьому етапі не всі громадяни України відчувають свою необхідність та відповідальність за долю держави. Тут дається взнаки недосконалість, якщо не відсутність механізмів впливу громадськості на прийняття політичних рішень, реальність контролю за діями владних структур, як це було в розвинених демократіях. Є дистанціювання народу від влади, недовіра до її інституцій тощо.

Трансформаційні процеси з надлишком продукують настрої соціальної апатії, маргінальності, зневіри, розгубленості, так званої вто-

ми від “лозунгів про реформи”. На цьому і намагаються паразитувати окремі політики та політичні сили, які “дружать з популізмом”, “порожніми обіцянками”. Рівень політичної участі, її масштаби є показником демократичного розвитку суспільства. Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність громадян.

Психіка і поведінка людини є продуктом біосоціальних процесів. Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики. Участь людини в політичних процесах залежить і від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціокультурних, політико-правових умов. Реальним учасником політичного життя людину робить її політична соціалізація як своєрідний процес політичного формування особи, пошук власного політичного “Я” за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики своїх попередників, саморозвитку та самореалізації. Виокремлюють два основних періоди політичної соціалізації людини. Перший охоплює дитячі та юнацькі роки; другий – активне доросле життя і діяльність. На політичну соціалізацію впливають конкретно-історичні обставини, сам характер політичного життя суспільства та його психологічний стан.

На формування політичної поведінки впливає ціла низка чинників: тип політичного режиму, стан економіки, суспільна стабільність, кризові стани, політична культура особистості й її рівень у суспільстві, вік людини, її статус, освіта, рівень прибутку тощо. Поведінку особистості зумовлюють і суто психологічні фактори: мислення, сприйняття, установки, судження, переконання тощо.

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в процесі політичної діяльності, а й є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури та громадянської позиції особи. Політична участь містить і такий феномен, як політичну діяльність.

Політична психологія визначає політичну діяльність як індивідуальні або суспільні дії суб’єктів політики (окремих індивідів, націй, партій, суспільних організацій та ін.), спрямовані на реалізацію їхніх політичних інтересів. Політична діяльність у будь-якому суспільстві спрямована на такі види об’єктів: організаційні чинники суспільно-політичного життя та процеси політичного розвитку. До організаційних чинників суспільно-політичного життя належать:

утворення державних інститутів (парламенту, уряду, органів місцевого самоврядування та ін.) шляхом демократичного волевиявлення громадян;

формування політичних партій, суспільних організацій, рухів;

створення політико-правових норм регулювання процесів підготовки і прийняття законів, безпосереднього волевиявлення громадян у референдумах, опитуваннях громадської думки, зборах тощо;

організація системи управління в основних сферах державного та суспільного будівництва, визначення структури управління, повноважень різних державних інституцій, механізмів їх взаємодії та ін.

До процесів політичного розвитку, на які спрямована політична діяльність, зараховують:

залучення громадян до державного і суспільного управління;

зміцнення інститутів влади та суспільно-політичних структур;

забезпечення дотримання законності та правопорядку, демократичних норм і процедур, які регулюють життя суспільства;

формування політичної свідомості громадян;

сприяння підвищенню довір'я до державних і політичних інститутів;

гарантування інтересів меншин, розвиток національних відносин на основі толерантності;

вироблення і впровадження у політичну практику міжнародної та регіональної політики тощо.

Наслідками політичної діяльності є суспільні зміни, які відбуваються у сферах:

відносин між великими суспільними групами (станами, етносами, організаціями);

відносин влади між керівниками і підлеглими, які впливають на обсяги, силу, авторитет влади, способи її здійснення;

відносин у межах влади (установлення коаліційної влади);

політичних відносин індивідів і суспільних груп, які виявляються у ставленні до ідейно-політичних опонентів.

Виокремлюють такі основні типи політичної діяльності:

радикальні, спрямовані на докорінні зміни суспільної системи (революція, контрреволюція, заколот);

реформаторські, спрямовані на суспільні зміни, що не підривають основ влади правлячої еліти;

політичні перевороти, які змінюють політичні еліти тощо.

Політичну діяльність неможливо здійснювати без надходження відповідної політичної інформації про стан і розвиток соціальної структури суспільства, структуру влади, організацію управління та її ефективність тощо. З огляду на види політичної свідомості (наукової і буденної), розрізняють теоретичну і практичну політичну діяльність.

Політична діяльність здійснюється на громадських і професійних засадах. Досвід політично розвинених суспільств свідчить, що діяльність вищих представницьких органів має бути організована саме на професійних засадах. Оскільки питання управління державою є надзвичайно важливими, то вони потребують спеціальних знань і навичок.

Політична діяльність потребує глибоких спеціальних знань у галузі політології, права, економіки, соціології та психології, наукового розуміння політичних процесів, прогнозування політичного розвитку суспільства. На сам характер політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні детермінанти, які змінюються під впливом політичних дій та процесів, що відбуваються у суспільстві. До суб'єктивних детермінант належать політична свідомість, правова, політична, психологічна культура тощо, до об'єктивних – суспільні потреби, інтереси соціальних груп, інституцій, угруповань та ін. Зрозуміло, що обидві детермінанти перебувають у діалектичному взаємозв'язку. У науковій літературі існують різні концепції політичної діяльності.

Результативність політичної діяльності залежить від багатьох чинників:

володіння інформацією про політичні відносини горизонтального типу (між суспільними групами, націями, станами тощо), яка дає змогу своєчасно розробляти та впроваджувати запобіжні заходи щодо небажаного розвитку подій;

володіння інформацією про політичні відносини вертикального типу (між центральними та місцевими органами влади і населенням);

від прийняття політичних рішень, їх прогностичного потенціалу, передбачення можливих наслідків позитивної або негативної реакції різних груп населення, політичних партій, суспільних організацій та рухів;

від розроблення політичної технології досягнення результатів політичної діяльності.

Політична діяльність має бути спрямована на реалізацію суспільних завдань (стабільність, динамізм); на виконання цілей і завдань їх політичних суб'єктів (законодавчі ініціативи); на досягнення власних цілей (професійне зростання, підвищення рівня політичної культури тощо).

Отже, гармонійне поєднання загальних, колективних та індивідуальних цілей якнайкраще сприяє успішній політичній діяльності, її суспільній користі та ефективності, створює умови для стабільності функціонування політичної сфери суспільства. Політик не існує поза політичною діяльністю. Остання є складовою людської діяльності, специфічною особливістю якої є орієнтація на задоволення політичних інтересів суб'єктів політики і насамперед на завоювання, утримання і реалізацію політичної влади. Об'єктом політичної діяльності є політична влада, політико-владні структури; суб'єктом – політичні партії, рухи, об'єднання, політики, громадські, політичні діячі та ін., тобто ті, що виступають носіями суспільних інтересів.

На характер політичної діяльності впливають певні національні риси: пунктуальність і дисциплінованість у німців, прагматизм та егоїзм у англосаксів, зверхність та експансіонізм у росіян тощо. На українську політичну культуру істотно вплинули ті якості, які становлять головні базові особливості українського менталітету: волелюбність, схильність до демократизму та самоврядування, толерантність, гостинність і гуманізм. Водночас, специфічною рисою політичної участі в сучасній Україні є безсистемність. Вона пронизує весь суспільний організм. Є суперечливі механізми політичного впливу та протиріччя інтересів великих і малих соціальних груп, домінування партій загальних ідей над партіями масових інтересів тощо.

## Література

1. Бебик В., Василюшина О., Фоміна А. Політична свідомість українського суспільства: рік 2007. *Соціальна психологія*. 2007. № 5. [www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1833](http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1833).
2. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 26–31.
3. Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.

4. Комарницька М. Методи здійснення політичної поведінки. *Політична психологія* : науковий збірник. Львів : Ліга Пресс, 2003. С. 100–102.
5. Легедза Н. Н, Факторы и причины политического неучастия: опыт Украины. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 116–120.
6. Луценко О. Л. Механізми психологічної адаптації особистості у перехідному періоді. *Психологія сучасності: наука і практика* : тези міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців 27 грудня 2003 р. Одеса, 2004. С. 143–144.
7. Психологія масової політичної психології та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ : Вид-во “ДОК – К”, 1997. 164 с.
8. Резнік О. Диспозиційна модель психологічного механізму політичної самоідентифікації індивіда. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 90–98.

## Тема 5 ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРСТВА ТА МАСОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ПОЛІТИЦІ

### Заняття 1

#### Феномен лідерства в політичній психології

1. Політичне лідерство як психологічний феномен.
2. Типології лідерства.
3. Масові настрої в політиці.

#### 1. Політичне лідерство як психологічний феномен

Аналізуючи проблему особи як суб'єкта політики, А. Бондар таким чином диференціював суб'єктів політичного процесу:

громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;

громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;

громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об'єднань;

громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна та відчутна;

професійний політик, для якого політична діяльність – це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;

політичний лідер як найвища посадова особа у політичному, суспільному житті (президент, прем'єр, спікер та ін.).

Лідерство – закономірне соціальне явище. Найбільш масово воно реалізується у групах. Лідерами є члени групи, здатні організувати її учасників на виконання спільного завдання. Таке лідерство, на відміну від керівництва, виникає стихійно, воно нестабільне, пов'язане передусім з особистими стосунками між членами групи. Лідер за-

звичай більше поінформований, ніж інші, активний, має організаторські здібності, авторитет. Політичний лідер, у свою чергу, це людина, здатна згуртувати навколо себе багатьох, завоювати у них авторитет, повести за собою.

Проблему лідерства свого часу досліджували Геродот, Плутарх, Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, К. Маркс, В. Ленін, М. Вебер та інші відомі вчені, політики, громадські діячі.

Під лідерством розуміють один із процесів організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни і з оптимальним результатом.

Лідер – це член групи, що спонтанно висувається на роль неофіційного керівника в конкретній ситуації за наявності відповідних особистих якостей та об'єктивних обставин.

Лідерство можна розглядати в широкому розумінні, як здатність впливати на інших і на стан спільної діяльності; та у вузькому, коли лідер радикально впливає на хід справ у колективі та за багатьма якими переважає інших.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, який, як відомо, разом з Ч. Мерріамом, Б. Скіннером, У. Уайтом представляє чиказьку психологічну школу політики. Представники цієї школи реалізували низку досліджень, присвячених політико-психологічним проблемам лідерства, особливо відносинам лідера з оточенням. Досить відомою є також психологічна концепція лідерства франкфуртської школи, представниками якої є Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арендт та інші. Вони розглядали питання лідерства без свідомої схильності до авторитаризму у психології широких мас у тих країнах, де існують (існували) тоталітарні режими. Психологічним аспектам лідерства присвячені також публікації, що з'явилися останнім часом серед російських дослідників (Г. Ашин, Ф. Бурлацький, Д. Волгогонов, М. Ільїн, Б. Коваль, В. Соловйов та ін.). Зокрема, розроблено соціально-психологічну типологію лідерства та запропоновано такі ознаки для його класифікації:

історизм – тип лідерства залежить від характеру епохи;

масштабність – лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи;

класовість – інтереси якого класу, соціальної групи захищає лідер;

ставлення до існуючого устрою, організації – “функціональний”, “стабілізуєчий”, “дисфункціональний”;

здатність до лідерства – перетворення на лідера завдяки власним якостям або через обставини;

ініціативність – здатність продовжувати розпочату справу.

Досить своєрідно трактує поняття “політичний лідер” відомий український дослідник Д. Видрін. Він вважає, що політичний лідер – це будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного дійства, процесу, який намагається і спроможний консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, й активно впливати (у межах території, міста, регіону, країни) на цей процес для досягнення висунутих ним цілей.

Статус політичного лідера, як і лідера загалом, можна аналізувати з різних боків:

функціонально-рольового (йдеться про певний статус, що його завоював будь-який член групи, колективу);

професійного (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності);

морально-етичного (такий статус пов’язаний з характером оцінки колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера);

Досить оригінально подає моделі типології лідерства відомий російський соціальний психолог Б. Паригін. На його думку, типологію лідерства потрібно будувати з урахуванням трьох складових: змісту, стилю, характеру діяльності лідера. Згідно із цими критеріями дослідник пропонує таку класифікацію.

За змістом діяльності: лідер-натхненник; лідер-виконавець; лідер-натхненник і виконавець водночас. За стилем керівництва: авторитарний; демократичний; такий, що поєднує авторитаризм з демократизмом. За характером діяльності: універсальний; ситуативний.

Лідерство – явище досить індивідуалізоване, однак типи політичних лідерів можна виокремити за певними ознаками, рисами, якостями, тобто критеріями:

прагнення до влади;

джерела керівництва;

функції в політичній системі;

політична активність;

ставлення до власної компетенції.

За критерієм прагнення до влади виокремлюють два типи політичних лідерів – авторитарний і демократичний. І ті, й інші прагнуть влади приблизно однаково і часто намагаються досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, в інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він прагне досягти. Якщо для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус, то для демократичних – переконання. Цим вони істотно різняться. Перші виправдовують своє прагнення до влади революціями, величчю та месіанським призначенням, а другі важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії тощо.

Другим критерієм типології лідерства є джерела керівництва. Згідно з цим критерієм вирізняють два типи політичних лідерів: які керуються в політиці суто внутрішніми чинниками, і ті, що віддають перевагу зовнішнім чинникам. До перших можна зарахувати лідерів, які переконані, що їх лідерство не що інше, як результат насамперед власної компетенції, знань, умінь, таланту, обдарованості чи навіть геніальності. Здебільшого лідери авторитарного типу вважають себе не інакше, як обранцями долі. На думку таких лідерів, саме їм призначено вести людство до нових вершин. Лідери, які керуються так званими зовнішніми чинниками, переконані, що всі їхні успіхи або поразки залежать не від них особисто, а саме від зовнішніх обставин, ситуацій, подій тощо. І тому такі лідери стверджують, що причиною можливих невдач є не вони самі, а інші люди, організації, підступність їхніх супротивників та ін.

Третім критерієм визначення типу лідера є певні функції у політичній системі, які виконує той чи інший лідер. Зокрема, американський політолог Г. Лассуел виокремлює три типи таких лідерів: адміністратор, агітатор, теоретик. Це не означає, що в житті існують такі лідери в чистому вигляді, однак можна визначити їхні найхарактерніші ознаки. Так, адміністраторові властива ієрархічність у стосунках, він часто приймає компромісні політичні рішення. Агітатор – це переважно тип лідера харизматичного, що стає улюбленцем мас за рахунок успішного популізму, умінь декларувати прості та зрозумілі положення. Однак часто такий лідер вдається і до так званих закулісних методів політичної боротьби. Лідер-теоретик – це стратег,

який охоче розробляє перспективні плани, займається великою політикою, перекладаючи реалізацію поточних планів і реальних справ на помічників, підлеглих.

Четвертим критерієм класифікації типів лідера є їх політична активність. П'ятим критерієм є ставлення лідера до власної компетенції. Із цією типологією докладніше ознайомимося далі.

## 2. Типології лідерства

Залежно від мотивації діяльності виокремлюють традиційних, легальних (бюрократичних), харизматичних лідерів.

Традиційні лідери діють за принципом “так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми”. Більшість відомих монархів – традиційні лідери.

Легальні, або бюрократичні, лідери – це лідери посади і крісла, їм підкоряються завдяки тому, що вони мають відповідний ієрархічний статус, а не соціальну вагу.

Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистих якостях, привабливості ідей, які він декларує.

Залежно від масштабів політичної діяльності лідерство має кілька рівнів.

Першим і найпоширенішим є рівень малої групи (оточення президента, керівника парламенту, лідера політичної партії). Більш високий рівень – лідерство в політичному русі певної соціальної групи (прошарок, клас, партія). Лідер цього рівня повністю використовує не лише особистісні якості, а й уміння бути організатором, координувати дії досить великої групи людей. Найвищим вважається рівень політичного лідерства в системі владних відносин. Лідер цього рівня спроможний інтегрувати та поєднувати інтереси великих соціальних груп, різних соціальних верств населення, тобто здатний діяти в масштабах усього суспільства, держави.

Лідерство класифікують і за іншими ознаками. Так, залежно від реального вияву розрізняють лідерство номінальне (помилкове, хибне) і реальне (фактичне).

Варта уваги і концепція функціонально-рольового підходу, запропонована М. Херманном, який розглядає лідерство з позиції функції, яку має виконувати конкретний лідер у суспільстві.

*Лідер-вождь.* Він має мету, заради якої здатен змінити політичну систему, і чітко визначає цілі, етапи діяльності, вміє вести за собою маси і підкоряти їх своїй волі. Це сильна особистість, для якої характерне особисте бачення дійсності і її перспектив.

*Лідер-комівояжер.* Він будує кар'єру на шанобливо-чуйному ставленні до найважливіших потреб людей, намагаючись їм допомогти, а також переконати їх, що він бажає і може поліпшити життя. Як правило, лідери цього типу керуються передусім бажаннями і потребами маси.

*Лідер-маріонетка.* Такий лідер діє не самостійно, а від імені і за допомогою групи, яка його висунула і підтримує. Тому він пропагує і підтримує цілі цієї групи, але методи їх досягнення часто вибирає сам. Для цього лідера дуже важливо вміти переконувати інших для того, щоб вони сприйняли його ідеї.

*Лідер-пожежник.* Він уміє оперативно і досить ефективно реагувати на зміни обставин і потреби громадян, вирішуючи наболілі проблеми. Щоб краще зрозуміти такого лідера, слід докладно вивчати не лише його самого, а і його оточення.

Лідерів, як уже зазначалося, класифікують також за їх політичною активністю, за ставленням до власної компетенції. За цією класифікацією вирізняють лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, володарів, адміністраторів, бюрократів та ін.

*Новатори* – це неординарні, оригінальні лідери, які нетрадиційними способами намагаються досягти бажаних результатів.

*Координатори* – лідери, що вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Лідери такого типу потрібні для стабілізації як влади, так і суспільно-політичної ситуації у країні загалом, особливо в умовах перехідного періоду.

*Консерватори* – лідери старого типу, що не бажають приймати серйозні рішення. Вони багато уваги можуть приділяти реформуванню другорядних сфер, не зачіпаючи наріжних основ суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів. Звичайно консерватори найчастіше конфліктують з новаторами.

*Лідери-володарі* вирізняються насамперед певними егоїстичними рисами. Як правило – це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу такі лідери утримують, формуючи відповідні нові відносини влади у малих чи великих впливових суспільних або політичних групах.

*Лідери-адміністратори* – це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом і підкреслюють свою ідентичність з ним, захищаючи інтереси відповідної суспільної групи.

*Лідери-бюрократи* – це політики (як, власне, і прості управлінці), що сліпо дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності, управлінні.

Феномен політичного лідерства найпомітніше виявляється в результаті вияву певних символів, міфів, релігій, з якими люди пов'язують свої сподівання на краще життя.

Кожен політичний лідер має певні, зазвичай лише йому притаманні якості, які, власне, і роблять його лідером. І все ж можна назвати **найтиповіші риси політичного лідера:**

*акумулятивність* – ця риса є вирішальною, особливо для лідерів високого, загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Вона полягає в здатності акумулювати і адекватно виражати у своїй діяльності інтереси мас. Така риса була притаманна А. Гітлеру, В. Леніну та іншим політикам, які прекрасно розуміли інтереси певних класів і соціальних груп та успішно використовували це з власною метою;

*компетентність* – це всебічна підготовленість політичного лідера до діяльності у сфері політики, суспільних відносин. Компетентність набувається в результаті постійного і глибокого навчання, самоосвіти, самовдосконалення. Значною мірою компетентність зумовлюється тривалістю та досвідом політичної діяльності політичного лідера;

*наявність чіткої політичної програми;*

*інноваційність* – це здатність постійно генерувати, продукувати нові ідеї, новаторськи осмислювати старі, відомі сентенції, вміти їх коригувати, розвивати і вдосконалювати;

*велика популярність*, вона досягається завдяки поєднанню іміджу, уміння завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності та звичайного популізму;

*політична гнучкість, динамізм.* Лідер високого рівня, як правило, успішно вибирає альтернативні рішення, завойовує симпатії та прихильність у результаті неординарних дій і вчинків;

*політична воля, уміння і здатність брати на себе відповідальність;*

*політична інтуїція, уміння мислити аналітично, неординарно, прораховувати і передбачати можливий розвиток подій;*

*організаторські здібності;*

*володіння політичними технологіями.* Політичний лідер повинен професійно володіти комплексом (системою) спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують очікувані ним політичні результати діяльності. До того ж політик має досконало володіти політичним маркетингом – системою пропаганди, підкреслення і демонстрації кращих рис, притаманних йому самому або тим, кого він підтримує в політиці;

*привабливість лідера (імідж).* Політик повинен уміти подобатися, або мати “шарм”. Свого часу такими політиками були Р. Кеннеді, М. Тетчер, М. Горбачов, Б. Єльцин, Л. Кравчук та інші. Крім відповідних якостей і вміння вирішувати суто політичні питання, вони вміло завойовували симпатії громадян;

*популярність.* Виокремлюємо цю якість у її позитивному розумінні, оскільки “робота на публіку” притаманна фактично всім політичним лідерам.

Деяко видозміненими, крім названих, є риси політичного лідера загальнонаціонального, загальнодержавного масштабу:

уміння бачити, виокремлювати проблему і генерувати ідеї, розробляти політичні завдання загальнонаціонального характеру.

готовність персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду. Ідеться про вміння бачити і вирішувати ту чи іншу проблему з урахуванням як історичного досвіду, практики, так і особливостей реального історичного часу;

уміння генерувати ідеї, розробляти програми не лише на загальнонаціональному рівні, а й у разі потреби узгоджувати інтереси багатьох суб'єктів політичного процесу;

уміння вселяти віру, оптимізм у весь народ, націю, великі соціальні групи;

політичне уявлення. Ця риса притаманна політикам неординарним, високого рівня, її можна пояснити як своєрідний інтуїтивний і раціональний творчий елемент політики, спосіб визначення і оцінювання кризової ситуації, стратегії пошуку рішень, здійснення конкретного політичного курсу.

### 3. Масові настрої в політиці

Як відомо, вирізняють малі, великі соціальні групи і так звану масу. Крім поділу груп на великі та малі, існує поділ на первинні і вторинні групи, формальні і неформальні, референтні й інші. До первинних груп належать сім'я, сусідські та приятельські групи, яким властиві більш тісні, ніж в інших групах, стосунки.

Вторинні групи – це формалізовані структурні спільноти, створені на офіційних засадах: колективи підприємств, установ, військові, поліцейські підрозділи тощо. У таких групах стосунки менш “теплі” й емоційні, а більше формалізовані.

Формальні групи характеризуються стосунками між членами, які обумовлені офіційними нормами: законами, статутами, інструкціями, наказами, штатним розписом.

*Неформальні групи* – це групи, де контакти між людьми регулюються взаєминами симпатії, нормами, що склалися стихійно, або нормами неофіційних інститутів (“дружба”).

*Референтні групи* – це групи, з якими людина ідентифікує себе, вважаючи їх за певний еталон, взірець поведінки, критерій діяльності. Із цією групою людина порівнює свої вчинки, дії, статус, свідомість, смаки та інше. За великим рахунком, референтна група орієнтує людину на конкретний шлях соціалізації, вибір відповідних життєвих альтернатив. Люди завжди намагаються належати, увійти до референтної групи, оскільки саме за її допомогою вони оптимально самореалізуються, самовдосконалюються.

Малою соціальною групою прийнято вважати нечисленну спільноту людей, які перебувають у безпосередньому психологічному контакті. Малими групами є сім'я, студентська, учнівська групи, тимчасові творчі колективи та інше. Кожна з таких груп утворюється на підставі певних цінностей, інтересів, орієнтацій.

Незважаючи на те що малі соціальні групи є досить різноманітними, їх найчастіше класифікують за такими ознаками: час існування; рівень контактності між членами групи; специфіка цілей, які ставить перед собою група; демографічні ознаки (вік членів групи, їх стать, професія та інше).

Розрізняють два види великих соціальних груп: ті, що виникли стихійно, випадково (натовп, публіка, аудиторія), і власне соціальні групи (класи, нації, жінки, молодь, професійні групи та ін.). Специфічними регуляторами поведінки людей у великих соціальних групах, на відміну від малих груп, є звичаї, традиції, мораль.

Окремим специфічним соціальним утворенням є маса. Це велика кількість людей, які певний час перебувають у безпосередньому контакті (наприклад, пікет, маніфестація, мітинг, демонстрація).

Термін “маси” в суспільствознавстві вперше з’являється в контексті аристократичної критики соціальних змін в XVII–XIX ст. Одним із перших теоретиків мас у кінці XIX ст. став Г. Лебон. Він чи не найдосконаліше характеризує масу, вважаючи, що вона нічого не робить навмисно; не здатна до раціональних кроків; підвладна магії слова; не може обійтися без вождя.

До поняття “маса” близькі, хоч і не тотожні йому – “натовп”, “юрба”. Водночас і масу, і натовп утворюють відчужені людські індивіди, що мають особисті інтереси, які не збігаються з інтересами інших людей. Отже, це “тимчасова спільнота” людей, об’єднання яких є випадковим, стихійним, короткочасним.

“Прагнення до збільшення, – пише Е. Канетті, – це перша й основна властивість маси. Вона захоплює всякого, хто перебуває у межах її досяжності... Природна маса – це відкрита маса: її збільшення нічим не обмежене. Будинків, дверей, замків вона не визнає, все, що зачинене – підозріле для неї. Відкрита маса існує, доки росте, її розпад починається шойно вона перестає зростати.”

Маса, натовп небезпечні тим, що людина в них втрачає індивідуальні риси й особливості, почуття відповідальності. У ньому діє психологія непереборної сили, здатної на те, на що окрема особа ніколи не наважиться. За визначенням Е. Канетті, З. Фрейда, у масі, натовпі навіть інтелігентна людина стає варваром. Розглядаючи масу, натовп як деструктивну, руйнівну силу, Г. Лебон вважав, що натовп поділяється на два типи:

гетерогенний (різнорідний) – невиразний, вуличний (зібрання людей у суді, театрі, парламенті);

гомогенний (однорідний) – секти, класи, касти. На його думку, велику владу над натовпом мають божевільні, епілептики, яких він часто обирає своїми вождями. Однак таких вождів натовп швидко позбувається, міняє. Саме яскраво виражена бездарність, а не розумна та освічена людина є ідеалом натовпу. Освіченість, талант лідерів і натовпу скоріше заважає, ніж допомагає.

Маса, натовп вірять словам і закликам лідерів, вождів і підкоряються їм, інтенсивно, підсвідомо виконують їх накази і тому спроможні на нелюдські дії та вчинки.

Психологію маси, натовпу активно використовують у політичній боротьбі опозиційні, деструктивні сили. Прикладів цього маємо досить у будь-яких країнах, у тому числі посткомуністичних. Найнебезпечніше при цьому те, що кожен член маси, натовпу цілковито впевнений у безкарності своїх дій. Ним керує енергія деструктивізму, свавілля, агресії, що становить елементарну загрозу як для інших людей, так і для суспільства загалом.

Масова свідомість – один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма її практичного існування та втілення. Це особливий, специфічний вид свідомості суспільства, властивий величезній кількості людей. В “ідеалі” масова свідомість мала б дорівнювати сумі свідомостей окремих індивідів, соціальних груп. Однак об’єктивно це неможливо, а тому йдеться про масову свідомість як збіг основних, найбільш значущих компонентів певної кількості різноманітних (великих і малих) груп суспільства.

У масовій свідомості сконцентровані знання, уявлення, цінності, норми, які поділяє певна сукупність індивідів. Вони формуються у процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичної інформації, визначення ставлення до неї. Поняття “маси”, як уже зазначалося, надто мінливе, ситуативне, а тому суб’єкт масової свідомості не є сталим, цілісним утворенням. Інакше кажучи, масову свідомість слід розглядати в контексті максимально визначеної “маси”, часу, ситуації, бо типологізувати її надто складно, а часом просто неможливо.

За усієї суперечливості і неузгодженості стосовно класифікації масової свідомості виокремлюють такі основні її типи:

ліберально-технократичний;  
ліберально-реформістський;  
лібертаристський;  
традиціоналістський;  
неоконсервативний;  
радикал-лібертаристський;  
правопопулістський;  
радикал-демократичний;  
радикал-бунтарський;  
радикал-романтичний;  
радикал-соціалістичний.

Людина, яка є частиною натовпу, практично втрачає індивідуальність, думає та діє під впливом своєрідної колективної психології, інстинктів, втрачаючи індивідуальну відповідальність. Це відбувається, очевидно, тому, що маса має певне, часто штучне віддзеркалення сили, агресивності, здатності щось радикально змінити. Тому людина в натовпі часто виявляє далеко не найкращі свої риси, демонструє поведінку, яка в інших обставинах, ситуації їй абсолютно невластива. “Натовп, – пише А. Кравченко, – простір почуттів, пристрастей, емоцій, самотність – простір розуму і зібраності”.

Можливе стихійне і свідоме утворення маси. Особливо небезпечною є ситуація, коли масу утворюють штучно, вдаючись до різних маніпуляцій, політичного популізму, фразеології тощо. Це неважко зробити, оскільки масова свідомість громадян усе ж малорухома, досить негнучка, важко піддається переорієнтації, зміні. Так, у 2010 р. під час різних опитувань громадської думки респондентам було поставлене таке запитання: “Від яких особливостей масової свідомості слід позбавитися українцям насамперед?” Найбільшу кількість відповідей становили такі: від апатії та байдужості до майбутнього своєї країни – 46 %; від побоювання змін – 26 %. Найімовірніше звинувачення у байдужості до майбутнього своєї країни корелюються з тим, що, за даними іншого опитування, 32 % респондентів зазначили: вони не відчувають себе громадянами незалежної держави Україна, а 15 % не змогли відповісти на це запитання.

Екстремалізація масової політичної свідомості може виявлятися як у формі цілеспрямованої політичної діяльності організованих

груп населення, так і у вигляді так званої протестної поведінки. Деякі автори, розглядаючи феномен масової свідомості, вважають, що центральною проблемою тут є співвідношення політичної та національної самосвідомості. На їх думку, у структурі політичної самосвідомості важливе місце належить саме соціально-психологічному компоненту, який домінує у процесі трансформації політичної самосвідомості у національну.

Ми підкреслимо, що психологія маси має свої особливості і її не слід плутати, скажімо, з психологією народу або нації:

масова поведінка не несе на собі ніякого відбитку індивідуальності на відміну від специфіки в характері будь-якого народу;

масова психологія не так суб'єктивна, як ситуативна. Вона має здатність розчиняти в собі все індивідуальне, особистісне;

масова психологія надто підвладна таким закономірностям і механізмам, які впливають скоріше на почуття, емоції та безсвідомі реакції людини, ніж на її розум і свідомість.

Маса схильна до раптових, неусвідомлених дій за рахунок підвищеної емоційності, нестриманості, аферичності. Психологія народу тим і відрізняється від психології маси, що народ має своє характерне обличчя, лише йому притаманну індивідуальність, неповторність і унікальність, тоді як масова психологія – утворення не персоніфіковане.

## Література

1. Васютинський В. О. Соціально-психологічний зміст ставлення громадян до влади. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції 13–14 листопада 1997 р. Київ : ДОК – К, 1997. С. 226–228.

2. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 26–31.

3. Дембицька Н., Валюк О. Архітектоніка образу ефективного політика: репрезентації в політичній свідомості молоді. *Соціальна психологія*. 2007. № 2. С. 27–40.

4. Дубс Т. Є., Вавіліна Н. В. Психосемантичне дослідження іміджу політичного лідера. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 190–196.

5. Кривошеєнко О. В. Основні підходи до визначення структури іміджу політичної партії. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 253–255.

6. Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичний силует на тлі епох. – Львів : Кальварія, ЛФУАДУ. 2000. С. 60–62.

7. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

8. Пархоменко Т. С. Політичний імідж: методологія побудови. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. С. 257–259.

## Тема 6 ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

### Заняття 1

#### Роль політичної соціалізації у формуванні політичної свідомості та політичної поведінки

1. Політична соціалізація: основні підходи.
2. Стадії та особливості політичної соціалізації.

#### 1. Політична соціалізація: основні підходи

Поняття “політична соціалізація” виникло у західній соціальній і політичній психології за аналогією з поняттям “соціалізація” для визначення й опису суспільних процесів, у результаті яких індивід приймає відповідну політичну позицію. У науці немає єдиного визначення як поняття “соціалізація”, так і поняття “політична соціалізація”.

У широкому розумінні *політична соціалізація* – це процес включення індивіда в політичну систему суспільства, у результаті чого у нього формуються особистісні якості, завдяки яким він адаптується до цієї системи. Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних цінностей, ідей, в які вона може вірити, і орієнтацій в політичному середовищі, які дозволяють їй адаптуватись до нього.

**Політична соціалізація на рівні індивіда** є втіленням вимог політичної системи у внутрішню структуру особистості, інтеріоризацію її основних політико-культурних елементів. Центральним моментом політичної соціалізації є формування адекватних уявлень про владу та владні відносини. Політична соціалізація є необхідною умовою функціонування суспільства. Вона є найбільш ефективним механізмом підтримки її політичної системи, її зміцнення і стабілізації. У процесі політичної соціалізації відбувається відтворення інститутів політичної системи, спадковість найважливіших політичних цінностей.

Проблема політичної соціалізації вивчається насамперед у руслі політичної психології. Проте їй присвячені чисельні дослідження в інших галузях науки: соціології, педагогіці, політології тощо. Ви-

токи концепції політичної соціалізації містяться в ідеях про людину в політиці, які сформульовані такими класиками світової науки, як Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер, М. Вебер та ін. В подальший розвиток цих ідей зробили свій внесок різні напрямки нової політичної науки, якими було трансформовано модель особистості і влади класичної традиції щодо нових умов функціонування політичної системи. Серед них найбільше визначалися такі чотири наукові школи:

системний аналіз політики;

теорія конфлікту;

теорія плюралізму;

теорія гегемонії.

Засновники *теорії системного аналізу політики* розглядали особистість як один із засобів підтримки рівноваги у політичній системі. Американські дослідники Д. Істон та М. Девіс вважали, що політична система стає фактором політичної соціалізації індивіда з необхідності забезпечити собі стабільне функціонування. Основними вимогами до політичності індивіда в рамках цієї концепції є формування реалістичних вимог громадян до влади, лояльність щодо неї, добровільна покора правилам і нормам. Представники цієї концепції розглядають політичну соціалізацію як одну із семи функцій політичної системи, яка полягає в тому, щоб сформувати у індивідів позитивні установки до влади. Політична соціалізація, на думку представників цього напрямку М. Девіса і В. Льюїса, – це процес, в якому взаємодіють доброзичливі, але авторитарні політичні лідери і їх вірні послідовники. Результатом цієї взаємодії є утворення політичних цінностей, на підставі яких виникає гармонійна система, яка підкріплюється, з одного боку, почуттям поваги до послідовності у лідерів і, з другого боку, почуттям обов'язку у лідерів відносно підлеглих.

У *теорії конфлікту* політична соціалізація розуміється як процес привнесення лояльності в групу. Основні агенти соціалізації – органи пропаганди (газети, телебачення), централізовані поселення, організації, які мають груповий інтерес.

У *теорії плюралізму*, яка знайшла поширення серед американських політологів, політична соціалізація розглядається як процес, який має на меті допомогу індивідові у формуванні власної позиції в умовах багатопартійності. Ідеальна модель політичної соціалізації на рівні особистості, на думку представників цієї теорії, містить такі елементи:

розвинені ідентифікації участі;  
наявність ідеологічних орієнтацій, які визначають прямий політичний вибір особистості;  
знання “правил гри”, особливо терпимості;  
активна участь у політиці.

**Теорія гегемонії** визначає політичну соціалізацію як канал проникнення у свідомість ідеології, яка домінує в суспільстві.

Сучасні розробки теорії політичної соціалізації найбільше здійснюються в руслі таких підходів.

**Психоаналітичний підхід** базується на ідеї про те, що політична свідомість і діяльність людей є результатом трансформованої дії несвідомих інстинктів, що опосередковуються різними захисними механізмами. Детальний розвиток ці ідеї отримали в класичній для західної психології роботі Г. Лассуелла “Психопатологія і політика”.

**Біхевіористський підхід**, розглядаючи особистість з позиції поведінкових навичок, зміст і спрямованість політичної поведінки визначає як результат дії факторів заохочення і покарання або “комплексів підкріплення”. Лідер сучасного біхевіористського напрямку Б. Скіннер презентував ідею про необхідність формувати, направляти і контролювати все політичне життя суспільства за допомогою спеціально розробленої системи комплексів підкріплення.

**Гуманістичний підхід**, його представники базис політичної соціалізації вибудовують на концепції ієрархії потреб і теорій самоактуалізації А. Маслоу. У руслі цього підходу політична соціалізація розглядається як процес, що підпорядковується загальним закономірностям самоактуалізації, який розвивається під дією “внутрішньої природи” людини, яка полягає в тому, що потреби участі в політичному житті суспільства можуть виникати лише після задоволення нижчих потреб, тобто на вищому етапі процесу самоактуалізації.

**Когнітивний підхід** розглядає процес політичної соціалізації з боку аналізу таких когнітивних факторів, як інтелектуальний розвиток, уявлення, емоційна сфера та ін.

**Культурно-діяльнісний підхід** – політична соціалізація визначається як процес активного засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей і норм суспільства і формування їх в усвідомлену систему соціально-політичних установок, які визначають позиції і поведінку індивіда в політичній системі суспільства. При цьому

наголошується на значенні активно-діяльнісного фактору в процесі засвоєння індивідом політичної культури. Індивід, який виступає як об'єкт політичної соціалізації, є в той же час її суб'єктом, а тому цей процес буде успішним за умов активної участі індивіда в політичній діяльності.

## 2. Стадії та особливості політичної соціалізації

Як і загальний процес соціалізації, політична соціалізація відбувається поетапно і продовжується протягом усього свідомого життя людини. У ньому є різні стадії, що обумовлені віковими змінами особистості. Більшість дослідників визначають три вікових стадії політичної соціалізації.

Перша стадія може бути визначена віковим відрізком від 4 до 12 років. Для неї характерний, перш за все, переважний розвиток емоційних компонентів майбутніх політичних установок і визначальний вплив на дитину батьків.

Друга стадія – 12–18 років. Ця стадія визначається швидкою інтеграцією емоційних компонентів з когнітивним змістом і формуванням політичних установок. При цьому існує розширення кола соціальних факторів, які впливають на політичний розвиток індивіда.

Третя стадія охоплює весь період життя людини. У її межах відбувається стабілізація політичних установок на тому когнітивному рівні, який вже досягнуто, або подальший розвиток і поглиблення їх когнітивного змісту, або ж їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда.

Кожна стадія політичної соціалізації пов'язана з попереднім розвитком, інтегрує все те, що було накопичено раніше. Ці процеси супроводжують низку явищ, зокрема:

*політизація* – усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка перебуває поза сім'єю і над нею. Першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей є представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватися навіть батьки. Саме завдяки політизації формуються перші елементи законслухняності і поваги до влади;

*персоналізація* – це така особливість сприйняття у дітей, завдяки якій політична влада для них виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів;

*ідеалізація* – це схильність дітей ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується у них тільки з позитивними оцінками і емоціями;

*інституціоналізація* означає перехід у процесі розвитку від персоналізованого сприйняття до усвідомлення існування її інститутів, тобто уряду, парламенту тощо.

У процесі різних форм політичної соціалізації відбувається саморозвиток політичності особистості, який включає, з одного боку, засвоєння індивідом політичного досвіду через його входження в політичний процес, у політичну культуру суспільства, а з іншого – активне відтворення цієї системи індивідом через свідомий вибір, який відображається в політичній свідомості та політичній діяльності. Такий підхід до політичної соціалізації передбачає вивчення її як процесу, що відбувається в трьох сферах:

когнітивній;

афективній;

поведінковій.

Когнітивний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані зі знаннями про політичну систему:

політичну поінформованість особистості;

уявлення про ознаки, що підтверджують належність особистості до своєї політичної спільноти та відрізняють від членів інших спільнот;

комплекс уявлень про риси, що притаманні типовому члену спільноти;

уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти (“політичний “Я-образ”).

Афективний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи, уряду, політичного лідера та інше. Система цих елементів включає також переживання особистістю належності до політичної спільноти (“ми-почуття”, переживання співпричетності).

Рефлексивний компонент виявляється через оцінювальні судження, через установки, атитюди.

Когнітивний (поведінковий) компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з політичною поведінкою індиві-

дів, тобто поведінкою, що регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної політичної спільноти.

Ці феномени виявляються через політичну діяльність і участь у політичних рухах, політичних акціях, членство в партіях, участь у виборах тощо. Визначені сфери (когнітивна, афективна, поведінкова), в яких розгортається процес політичної соціалізації особистості, існують в єдності і взаємозалежності. Можна припустити, що на тому чи іншому віковому етапі політичної соціалізації домінуючим стає певний її компонент. Імовірно, що на етапі первинної політичної соціалізації домінує афективний її компонент, а на етапі переходу до дорослості – когнітивний і у зрілому віці – поведінковий. Політичність особистості формується разом із набуттям досвіду її політичної діяльності, під час розширення соціально-політичних зв'язків, із досягненням зрілості політичної ідентичності особистості.

### Література

1. Батраченко І. Г. Психологія політичного вибору. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф.-вид. Центр Тов.-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 233–235.
2. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 26–31.
3. Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.
4. Крамник В. В. Социально-психологические механизмы политической власти. *Психология и психоанализ власти*. Т. 1. Хрестоматия. Самара : Издательский Дом „БАХРАХ”, 1999. С. 248–334.
5. Пірен М. І. Основи політичної психології : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 418 с.

## Заняття 2

### Психологічні компоненти політичної реклами та технологій

1. Психологічні механізми політичної реклами.
2. Маніпулятивні виборчі психотехнології і методи протидії їм.

#### 1. Психологічні механізми політичної реклами

Призначена для стимулювання торгівлі реклама в другій половині ХХ століття стала активно використовуватися і в конкурентній боротьбі суб'єктів політичної системи, по суті нав'язуючи тих або інших кандидатів. Політична реклама належить до інструментів активного психологічного впливу на психіку особистості. За своєю політико-психологічною сутністю – це складний набір образів, віртуальних уявлень, створюваних для того, щоб скорегувати свідомість і несвідоме в потрібне русло і за рахунок цього детермінувати бажані дії. Інформуючи та стимулюючи певні емоції, політична реклама регулює, переважно мобілізує політичну поведінку.

Очевидно, що без розуміння законів психіки, мотивації поведінки людей, їх потреб, механізмів спілкування розуміння реклами буде не просто поверхневим, а відверто недостатнім. Ґрунтуючись на апеляції до психічного, реклама стає своєрідним посередником, медіатором (звідси і англомова назва засобів масової інформації – mass-media, що можна трактувати як “масові посередники”) між психікою і реальним життям. Отже, реклама – це і атрибут товару, і певне повідомлення, і інструмент дії на психіку. Усе сказане має безліч психологічних аспектів реклами.

Перші психологічні дослідження реклами як явища припадають на кінець ХІХ – початок ХХ століття. У США основоположником психології реклами визнано Уолтера Джілл Скотта, що опублікував у 1903 році книгу “Теорія і практика реклами”, а в 1908 році – книгу “Психологія реклами”. Після цього на книжковому ринку одна за одною почали з'являтися роботи, в яких розглядалися окремі психологічні аспекти реклами.

У сучасних теоріях циркулює не один десяток визначень реклами. Найбільш ємким на сьогодні є визначення, запропоноване А. Дейяном (до речі, його можна використовувати і щодо політичної реклами): “Реклама – це платний, однонаправлений і неособистий обіг, здійснюваний через засоби масової інформації й інші види зв’язку, агітуючи на користь будь-якого товару, марки, фірми, якогось підприємства, кандидата, уряду”.

Відомий американський фахівець з реклами Джордж Луїс одного разу зауважив: “Добре це чи погано, але факт, що реклама єдиний спосіб, за допомогою якого кандидат може розказати про свої чесноти. Без реклами будь-який кандидат, незважаючи на усі свої благородні якості, буде просто знищений, на нього просто ніхто не зверне уваги”. Дійсно, політична реклама є цілеспрямованою діяльністю з розповсюдження будь-якої інформації та ідей політичного характеру з метою їх впливу на свідомість мас. Діяльність з навіювання іміджевих характеристик, з корегування ставлення виборців до політика по суті є таким впливом. Тобто основне завдання рекламування полягає в тому, щоб зумовити мотивацію поведінки людей і у відповідний спосіб впливати на неї. Причому дію слід здійснювати так, щоб вона не була помічена. Для ефективного розв’язання цього завдання необхідно (за аналогією з комерційною рекламою):

- привернути увагу виборців;
- зацікавити їх;
- змінити їх ставлення до політичного діяча;
- примусити їх до голосування.

Передумови вирішення цих завдань закладаються вже при формуванні іміджу. Проте безпосередньо все здійснюється під час використання засобів масової комунікації. Причому використання кожного із цих засобів має свої особливості, врахування яких дозволить посилити ефективність політичної реклами. Серед основних її принципів виокремлюють:

- принцип навіювання;
- принцип відповідного роз’яснення фактів;
- принцип актуальної (оперативної) пропагандистської діяльності.

Як уже зазначалося, політична реклама належить до інструментів активного психологічного впливу на людську психіку. Саме тому

для спеціаліста з реклами передусім важливими є знання з психології. Саме вони дають основні параметри для розробки рекламних концепцій. Г. Лебон в своїй праці “Психологія народів” більше ніж сто років тому написав слова, які могли б стати епіграфом для підручників з пропаганди і тим більше з реклами: “Ідеї не впливають на поведінку, поки вони не перекладені на мову відчуттів”. Завдання реклами – бути таким перекладачем.

Аналізуючи практичні аспекти реклами, варто враховувати ті чи інші психологічні конструкти, що в кінцевому результаті забезпечить її ефективність. Серед них – психологічні фактори мотивації поведінки потенційного виборця. Це психологія сприйняття слова або зорового образу, закономірності формування цілеспрямованих асоціацій, технологія створення відповідного настрою тощо.

У перші десятиліття радянської влади мистецтво реклами називалося “психотехнікою”. Під час Другої світової війни, у 1944 році відомство Й. Геббельса випустило посібник з пропаганди, у якому був такий епіграф: “Психологія – найвразливіше місце у людини”. Усі рекламні атаки саме направлені на нього. От чому для рекламіста абсолютно необхідними є знання хоча б основних психологічних закономірностей. І насамперед – мотивації поведінки потенційних споживачів їх продукції.

Усім відомо, що в основі будь-якої нашої дії лежить такий об’єктивний чинник, як потреба. Останні бувають різними: біологічні, матеріальні, політичні, соціальні, духовні, престижні тощо. У різних людей – різні потреби. Звичайно, є і “загальні потреби”, передусім біологічні, що забезпечують нашу життєдіяльність: потреба в їжі, сні, здоров’ї, нормальному довіллі тощо. Це і деякі духовні потреби – у спілкуванні, доброму ставленні оточуючих. Рекламісту необхідно враховувати диференціацію потреб: у різних соціальних або демографічних груп вони можуть радикально варіюватися. Більше того, вони можуть бути діаметрально протилежними. Реклама, що не враховує потребу тієї чи іншої аудиторії, безглузда.

У середовищі рекламістів давно вже панує такий жарт: “Половина людей не читає реклами. Половина тих, хто її читає, не звертає уваги на ваше оголошення. Половина з тих, хто його помітить, не стане його читати. Половина з тих, хто його прочитає, не надасть йому значення. Половина з тих, хто надасть йому значення, не повірить

оголошенню!”). Звичайно, це тільки жарт. Але в кожному жарті, є, як відомо, частка істини.

Розглянемо проблему мотивації у рекламі. Окрім потреб, суттєвий вплив здійснюють ще два суб’єктивні чинники – система цінностей і установка. Саме із останньої розпочинається рекламна обробка свідомості. Успіх реклами залежить від того, чи зуміє вона створити кандидату позитивну установку. Це мистецтво створення іміджу кандидата. Установка – це не завжди усвідомлюване, таке, що ґрунтується на попередньому життєвому досвіді ставлення до явища, людини, предмета тощо. У нашому випадку – до політичного діяча. Якщо потреба як категорія – явище об’єктивне, то установка в значній своїй частині – явище суб’єктивне. Для рекламіста це означає, що ставлення виборця до кандидата може бути упередженим, спотвореним, необґрунтовано негативним. А може бути і навпаки. Рекламісту потрібно враховувати не тільки потреби, інтереси, системи цінностей і установки різних своїх аудиторій, але і уважно стежити за системою пріоритетів усередині всіх цих чинників, стежити уважно за їх еволюцією та змінами, які відбуваються постійно. Це одне із завдань успішного маркетингу.

Та все ж реклама не всесильна, навіть якщо вона враховує усі перераховані чинники мотивації. У політичній рекламі, як і в пропаганді, немає “середнього” читача, слухача, глядача. Кожний з них належить до певної соціальної групи зі своїми потребами, інтересами, установками і системою цінностей. Тому реклама може бути успішною, якщо вона спрямована передусім на певну групу, в якій знаходиться найбільша кількість потенційних виборців. У політичній рекламі ці групи називаються “target audience” – “цільова аудиторія”.

Американський дослідник А. Маслоу запропонував схему, яка показує, як людина реагує на рекламу. Ця схема є пірамідою. Внизу знаходяться ті, хто понад усе зацікавлений у задоволенні простих фізіологічних потреб. У середині – ті, хто прагне підкреслити свою індивідуальність, хоче суспільного визнання, комфорту, задоволення власних специфічних очікувань. Вершина піраміди – особи, які піклуються про свій персональний імідж, шукають шлях для самореалізації.

Цю, звичайно, дуже умовну схему варто завжди враховувати, приступаючи до підготовки рекламного звернення. Рекламист,

беручись за підготовку рекламного оголошення, мусить поставити перед собою два завдання: одне з них – соціально-психологічне, інше – “суто” психологічне. Ці закономірності переважно універсальні, хоча і можуть відрізнятись залежно від географічних, демографічних, соціальних, національних і багатьох інших параметрів. Насамперед урахується специфіка сприйняття слова і зорового образу, особливості формування цілеспрямованих асоціацій, проблеми уваги, розуміння і запам’ятовування рекламного обігу, проблеми довіри, проблеми створення відповідного настрою тощо.

Ураховуючи поставлені завдання, реклама за своєю психологічною дією поділяється на такі види: таку, що сповіщає; таку, що переконує, навіює; таку, що нагадує.

Психологічні апеляції змінюються залежно від стадії розвитку політичної культури суспільства, політичної свідомості, загальної культури людей. Але, як вже наголошувалося, є фундаментальні, постійні вимоги до психологічних особливостей рекламного звернення. Головне завдання як комерційної, так і політичної реклами, – створювати рекламованому об’єкту сприятливий імідж. Або висуваючи і перебільшуючи його позитивні характеристики (абсолютизація), або наділяючи його “додатковими цінностями” (ідеалізація), з метою створення партії або її представнику відповідного іміджу, а разом з тим – і позитивну до нього установку. За допомогою політичної реклами аудиторія потенційних виборців повинна засвоїти таке: “Я його знаю”, “Він – хороший”, “Він – годиться”. Передусім потрібно забезпечити інформацію про те, хто є кандидатом. Потім реклама мусить переконати виборців, що кандидат – добродісна, розумна і порядна людина. І, нарешті, – представити його компетентним фахівцем, який має необхідний досвід роботи у тій сфері, куди він обирається. Усе це створює у виборця мотивацію для того, щоб віддати свій голос за пропонуваного кандидата.

Здавалося б усе просто. Але насправді все це вимагає великої і надзвичайно ретельної роботи. Необхідно пам’ятати, що якою б дієюю не була реклама, вона не буде ефективною, якщо не торкається безпосередніх інтересів виборця, не відповідає його очікуванням, і виборець у кращому випадку взагалі не піде голосувати, а в гіршому – проголосує проти кандидата.

Водночас, надзвичайно важливо враховувати рівень політичної культури електорату. Існує безліч визначень цього поняття, але, мабуть, найчіткішим є таке: політична культура є сукупністю позицій, цінностей і зразків поведінки, що історично склалася в конкретному суспільстві, у системі взаємодії влади і громадян.

Українська політична культура є симбіозом двох традицій – автократичної і демократичної. Причому автократична традиція переважає внаслідок того, що в Україні ніколи не було справжньої демократії. Автократична традиція характеризується конформізмом, архаїчним підданством і безмежним терпінням.

Глибинним психологічним механізмом дії реклами є пробудження бажань, що досягається через навіювання або переконання. Психологічна суть реклами зрозуміла: викликати бажання і продемонструвати, як його можна задовольнити. Хоча цілком зрозуміло, що політична реклама може вдаватися і до відверто маніпуляторських прийомів. Прикладом є скандально відома технологія “25-го кадру”. Сучасна техніка, що претендує на роль універсальної маніпуляції, – нейролінгвістичне програмування (NLP). Упродовж історії реклами змінювалися формули її психологічного впливу на людей. Від простих сугестивних моделей реклама зверталася до складніших психологічних механізмів, що включають самостійне ухвалення рішення людиною. Практика показує, що найефективніше в політичній передвиборній (короткотерміновій) рекламі методи прямої психологічної дії працюють за безпосередніх контактів “продавця” (політика) з “покупцем” (виборцем).

## **2. Маніпулятивні виборчі психотехнології і методи протидії їм**

Стратегія політичної пропаганди полягає в перетворенні індивідів у маси і залучення їх до певної діяльності. Пропаганда припускає наявність масової аудиторії, зорієнтованої на конкретні стереотипи, критичний настрій якої можна перебороти за допомогою зміни цих стереотипів. С. Московічі виокремлює такі стратегії пропаганди, як: переконання, твердження, повторення, результатом застосування

яких є колективні установки. Виокремлюють три основних способи досягнення своєї мети за допомогою пропаганди.

*Просте підтасовування фактів і надання неправдивої інформації.* Судження і думки людей формуються на основі тих даних, які їм доступні, тому пропагандист, маніпулюючи фактами (приховуючи одні й перекручуючи інші), може максимально сприяти формуванню будь-якої настанови.

*Використання моделі “всередині групи/поза групою”.* Якщо кожна з груп прагне виховати настанови відданості й альтруїзму у своїх членів і вселити в них почуття ненависті чи ворожнечі до чужинців, то маніпулятор за допомогою пропаганди прагне змусити людей отождити його погляди з їх внутрішньогруповими настроями, а протилежні погляди – з їх позагруповими настановами.

*Використання емоційних настанов і забобонів, якими люди вже володіють.*

Розглянемо “брудні” виборчі психотехнології за матеріалами української преси (“Дзеркало тижня”, “Київські відомості”, “Політика і культура”). Ми виокремимо три групи:

*побутові* (банально-традиційні): кандидати-однофамільці; нічні дзвінки від опонента; дострокове волевиявлення; розклеювання листівок опонента на лобовому склі автомобілів; статті в ЗМІ про причетність до корупції і шахрайства; інформація про довірливі стосунки між опонентами і спецслужбами – своїми чи закордонними (у минулому чи тепер);

*адміністративні:* сильна влада на місцях підтримує одного з кандидатів чи політичне об’єднання; внаслідок проведення кількох турів голосування виборець “від втоми” не йде голосувати; голосування строєм, характерне не лише для армії, а й для невеликих регіонів, в яких підприємці, що забезпечують роботою своїх земляків, можуть диктувати умови вибору того чи місцевого лідера.

*пiарiвськi:* взаємне залякування за допомогою контрольованих рейтингів; провокування передчасного піку популярності опонента; допомога команді супротивника у проведенні заходів не в тих місцях і не там, що могло дати позитивний результат; організація протестного голосування шляхом демонстрації всіх негативних якостей опонента; посилення іншого опонента для ослаблення першого; перебір пози-

тивної інформації, тобто доведення позитиву до абсурду чи “перебір за рейтингом”; помилкові прихильники кандидата; використання матеріально-фінансових ресурсів опонентів з метою підставити себе під їхні гострі атаки, набувши при цьому образу несправедливо гнобленого; поширення чуток, негативної інформації від імені опонента.

До методів *контрпропаганди*, спрямованих на руйнування позитивного і створення негативного іміджу, належать такі.

*Наклеювання ярликів.* Цей метод полягає у використуванні забобонів і стереотипів населення через “наклеювання ярлика” на об’єкт контрпропаганди. Ярлик кваліфікує об’єкта як щось, чого аудиторія боїться, ненавидить, знаходить підозрілим чи небажаним.

*Перенесення осуду і негативного образу.* Полягає в засудженні цільовою аудиторією осіб, їхніх дій чи ідей через демонстрацію тих, хто їх підтримує, але не користується популярністю і має низьку довіру. Якщо група, яка дотримується певної політики, належить до числа підозрілих, то інші групи можуть змінити свою позицію. Сутність “перенесення негативного образу” полягає в проекції негативних якостей людини чи об’єкта, або предмета моральних цінностей (індивідуальної, групової, внутрішньоорганізаційної, національної, патріотичної) на іншу людину чи ідею з метою дискредитувати її. Наприклад, перенесення образу Комуністичної партії Радянського Союзу на образ КПУ і її керівника П. Симоненка, або образ УНА-УНСО на всі рухи і політиків національного напрямку.

*Суспільне несхвалення.* Використовується для створення ілюзії несхвалення тих чи тих дій кандидата з боку широких верств суспільної думки. Здійснюється методом добору різних висловлювань груп впливу, представників різних верств населення, різних соціологічних опитувань тощо.

*Нечіткі вирази і натяки, що несуть негативний зміст.* При використанні цього методу аудиторія має можливість сама знаходити власні інтерпретації в негативному ключі. Застосовується проти окремих людей, груп, ідей, експлуатуючи суспільні стереотипи і латентні (приховані) підозри. Наприклад, в одній із виборчих кампаній використовували такі питання: “Ви розумієте, на що звичайно живуть такі підприємці, як Їм...”, “Ви хіба не знаєте, де навчаються діти Ч...” з одночасною демонстрацією добробуту кандидата.

*Імітаційна дезінформація.* Сутність технології полягає у внесенні певних змін в агітацію конкурента, що надає їй іншого напрямку, знижує довіру до неї, створює негативний образ. Наприклад, друкуються листівки з виборчою програмою і дизайном листівок опонента, однак програма містить положення, неприйнятні для електорату. Також розповсюджуються листівки за підписом одного з кандидатів, які повідомляють про те, що він знімає свою кандидатуру. Якщо цей захід проводять в останній день агітації, то не залишається часу на організацію широкомасштабного спростування.

*Залякування темою і повідомленнями* – один із найефективніших засобів впливу на цільову аудиторію. Контрпропаганда, використовуючи цей метод, має на меті представити обрання того чи того кандидата як загрозу життю, безпеці і добробуту громадян, стійкості соціальної системи тощо. Під час виборчої кампанії Президента РФ 1996 р. проти Г. Зюганова використовувалися листівки зі слоганом “Купи їжі востаннє”.

*Псевдологічні висновки.* Сутність методу полягає в тому, що аудиторія робить неправильні висновки на основі отриманої інформації. Наприклад, кандидата вважають комуністом, якщо він як і комуністи підтримує ідею про посилення втручання держави в економіку.

*Застосовування контрасту.* Сутність методу полягає у доборі тих чи інших фактів, образів, на основі яких оцінка певних елементів іміджу набуває необхідного відтінку. Такий добір може здійснюватися на макрорівні ідей і тем, обговорюваних у ЗМІ. Наприклад, використовуючи вельми розповсюджені посилання на закордонний досвід, ту чи іншу практику проведення виборів в інших країнах, ситуація порівнюється із ситуацією в нашій країні. Навмисно добираючи такі посилання, формується думка про неправильність тих чи інших дій, невідповідність загальносвітовій практиці, або, навпаки, відповідність цій практиці. Такий добір також може здійснюватися на мікрорівні – в одній статті, телевізійному сюжеті, листівці.

*Залучення лідерів думок для контрпропаганди.* Сутність методу полягає у використанні як джерела контрпропаганди авторитетних, відомих для цільової аудиторії людей чи груп. За них можуть виступати визначні діячі політики чи культури, відомі актори, керівники підприємств, диктори телебачення тощо.

В. Бебик наводить власну класифікацію елементів спеціальних операцій.

*Створення негативного іміджу конкурента.* Цей елемент побудований на спробі додати “ложку дьогтю” до позитивного іміджу опонента. Досвід показує, що не можна досягти позитивного результату, атакуючи сильні сторони програм та іміджів опонентів. Менеджери виборчих кампаній вважають, що значно ефективнішим є пошук темних плям у біографії, розмитості політичних поглядів, недостатнього рівня освіти, досвіду тощо. Не слід атакувати особистість політика прямо, краще звернути увагу на приховані факти з біографії лідера, невиконані обіцянки тощо.

Одним із засобів реалізації цього методу є поширення інформації дослідними центрами, громадськими організаціями, службами опитування суспільної думки, що піддає критиці біографію, політичну програму, суспільну, політичну діяльність конкурента. Можливо, що в цих звертаннях і повідомленнях немає прямого заклику голосувати проти кандидата, але на рівні підсвідомості така інформація сприятиме формуванню у виборців саме негативного його іміджу.

*Деморалізація конкурентів.* Цей елемент стратегії використовують, якщо кандидат має безперечну перевагу в матеріально-фінансових, владних ресурсах, спирається на могутню партійну машину, володіє контрольним пакетом впливових у регіоні ЗМІ у поєднанні з високим особистим авторитетом.

*Розкол конкурентів.* Цей метод є ефективною зброєю, що розбиває коаліції опонентів, збільшуючи тим самим шанси на перемогу свого кандидата.

*Розкол електорату або політичне клонування.* Цей елемент виборчої стратегії активно використовується в останні роки, особливо в посттоталітарних країнах.

*Сугестивні технологи* – один із відносно чесних шляхів до влади. Попередньо зазначалося, що при індивідуальній роботі не слід нав’язувати політикам чужі “іміджі-маски”, головне завдання полягає у створенні умов для вияву унікального внутрішнього світу і внутрішнього образу людини, якій не потрібно жертвувати власним “Я”, оскільки внутрішній світ більшості людей має мобілізуючу і позитивну силу.

Розглянемо методику створення позитивного образу політичного лідера за допомогою прийомів *вербальної сугестії*. Вона складається з таких етапів:

моделювання початкового міфологічного метатексту за заданим сугестивним матеріалом;

визначення парадигми ключових слів і фраз;

створення рекламного девізу (слогану);

моделювання вивідних рекламних текстів іміджевого характеру: базовий текст (біографія); листівки; листи; тексти звернень, заяв; статті, замітки; сценарії відео- та аудіопрограм, роликів тощо;

розроблення стратегії введення автотекстів, розрахованих на масові відображення в масовій свідомості. Планування низки екстралінгвістичних заходів, спрямованих на закріплення позитивного образу лідера.

В основі вищевказаної методики є метод вербальної міфологізації особистості. Цей метод було винайдено в 1994 р. в Росії й апробовано в лабораторії сугестивної лінгвістики. В експериментальній програмі брали участь провідні спеціалісти з індивідуальної і масової свідомості різних країн. Вивчався він на замовлення обмеженого контингенту провідних російських політиків і бізнесменів.

Метод вербальної міфологізації вперше на практиці апробовано в 1995 р. як терапевтичну технологію. Метою дослідження було розкриття не використовуваних ресурсів особистості й закріплення їх у тексті, який кодує “міфотекст особистості”, що створювався в умовах психодинамічної групи із застосуванням спеціальних комп’ютерних програм. Аналіз феномену міфологізації показав, що метаморфози, які відбуваються з носіями міфу, цілком зрозумілі. Кожна людина постійно є джерелом інформації, яка зазвичай стихійно формується в суспільну думку. У тому випадку, якщо особистість “міфологізована”, усе, що нею продукується, проходить крізь призму міфу. Отже, інформація, передана соціуму, не є суперечливою. У результаті особистість проектує свій міф на масову свідомість, активно адаптуючи оточення до себе.

Будь-який текст (заяви, листівки, звернення, прес-релізи, статті, замітки, шаблони, слухи) зароджується на основі технології вербальної міфологізації. Попередньо збирається і вивчається інформація про предмет тексту, що підлягає міфологізації. Потім складається

парадигма мовних прийомів із використанням словників. У техніці застосовуються комп'ютерні програми-експертизи текстів спрямованого впливу (Діатон, Зомбі).

Діатон – програма-експертиза текстів уселяння (рекламних, психотерапевтичних, особистісних), що впливають на індивідуальну та масову свідомість, розрахована на аналіз сугестивних особливостей текстів. Результати, отримані внаслідок психолінгвістичних експериментів, а також аналізу текстів укорінення, що включає як класичні сугестивні тексти (молитви, мантри, заговори), так і тексти психотерапевтичного та гіпнотичного впливу.

Сугестивно-лінгвістична експертиза текстів орієнтована насамперед на оцінку прихованих, але об'єктивно існуючих, особливостей: фоносемантичних, ритмічних, структурних характеристик тексту.

Експертизу проводять на основі аналізу таких параметрів: фонетичного значення тексту; типу кодування (твердого, м'якого); фонетичного значення окремого слова; співвідношення високих і низьких звуків; звукокольорової асоціації тексту; ритмічної характеристики тексту; збігу “золотого перерізу” тексту з його значеннєвою кульмінацією; фоносемантичного профілю тексту за заданими критеріями; шести лексико-семантичних параметрів тексту (за Й. Містріком); реакції біопотенціалів мозку при сприйнятті тексту (аналіз ЕЕГ).

Наведені вище технології можна проаналізувати за частотою використання, ступенями витрат та іншими параметрами. Проте найважливішим є те, що більшості із них можна ефективно протидіяти та нейтралізувати, оскільки йдеться про конкретні методи і технології впливу на суспільну думку, що спрямовані прямо чи опосередковано на створення негативного та руйнування позитивного іміджу конкурента.

Розглянемо більш конкретно методи нейтралізації і протидії “контрпропаганді”.

*Пряме спростування.* Сутність методу полягає в прямому спростуванні різних пунктів агітації конкурента. Проте без додаткових заходів цей метод рідко буває ефективним. Це пов'язано із психологічними особливостями сприйняття людини: зруйнувати стереотип, що сформувався, значно складніше, ніж створити новий.

*Пропаганда, що відвертає.* Метод полягає у відвертанні та перенесенні уваги цільової аудиторії з тем пропаганди протилежної сторо-

ни на інші теми. Цим методом часто послуговується державна влада. Наприклад, загальновідомим є факт, що із зростанням незадоволення мас практично відразу набувають масштабності висвітлення в ЗМІ теми про терористів, озброєння, нещасні випадки, катастрофи тощо.

*Ігнорування.* Нерідко найбільш вдалим методом є просте ігнорування тих чи тих тем контрпропаганди суперника. Він ґрунтується на припущенні, що негативна тема, яка постійно перебуває в зоні уваги, приносить більше шкоди, порівняно з темою, що з'явилася у короткий проміжок часу. Незважаючи на тривіальність цього методу, він буває ефективним, особливо у разі незначущості теми пропаганди суперника або недоліків його ресурсів.

*Превентивна пропаганда.* Метод полягає у превентивному використанні пропагандистської теми, що може вживатися конкурентом, з різними елементами для зменшення довіри до теми. У виборчих кампаніях нерідко використовується для розвитку теми про можливі провокації, застосування нечесних методів з боку конкурентів, висування звинувачень аналогічних іншій стороні тощо. Це зумовлює зниження загального рівня довіри до будь-якої інформації, у тому числі негативної. Трапляються також випадки висування очевидно надуманих звинувачень до кандидата, з наступним широким їх спростуванням.

*Обмежувальні заходи.* Сутність методу полягає в обмеженні доступу аудиторії до агітації суперників, порушенні роботи “пропагандистського апарату” конкурента. Обмежувальні заходи ніколи не бувають цілком ефективними. У виборчих кампаніях їх використання трансформується в роботу зі збору та знищення предметної агітації конкурентів, порушення циклів виробництва і поширення пропаганди конкурента.

*Використання евфемізмів.* Цей метод схожий із методом “наклеювання ярликів”, тільки навпаки. Полягає він у заміні емоційно позначених об'єктів, фактів на слова, що менше емоцій, то менше зрозумілі. Наприклад, замість журналістського заголовка “крадіжки державних грошей” використовується вираз “випадки нецільового використання бюджетних коштів”.

Часто ефективний пропагандистський захід зумовлює проведення відповідного контрпропагандистського. Подібний “обмін удара-

ми” може продовжуватися до самого закінчення виборчої кампанії і нерідко має крос-характер: на контрпропаганду, спрямовану на ідеї конкурента, можна отримати відповідь, спрямовану безпосередньо на одну зі сторін і навпаки.

### Література

1. Батраченко І. Г. Психологія політичного вибору. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 233–235.

2. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 26–31.

3. Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.

4. Крамник В. В. Социально-психологические механизмы политической власти. *Психология и психоанализ власти*. Т. 1. Хрестоматия. Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. С. 248–334.

5. Пірен М.І. Основи політичної психології : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 418 с.

6. Смерічинська О. Відкрита політична поведінка з точки зору мотивації. *Політична психологія : науковий збірник*. Львів : Ліга Пресс, 2003. 256 с. С. 64–66.

7. Шестопал Е. Б. Политическая психология : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2007. 427 с.

## Тема 7

# ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

## Заняття 1

### Політична культура як базис формування політичної свідомості та поведінки

1. Сутність політичної культури як соціального явища.
2. Психологічні аспекти формування політичної культури.
3. Політичні установки і стереотипи.

#### 1. Сутність політичної культури як соціального явища

Особливості формування політичної культури мало вивчені, оскільки поняття “політична культура” надто складне, неоднозначне і навіть суперечливе. Те, що називають сьогодні політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Арістотеля, Ш. Монтеск’є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Значний інтерес до проблеми політичної культури виявляють і сучасні науковці. Існує декілька основних загальних підходів до трактування поняття “політична культура” фахівцями:

це система цінностей соціуму та його громадян, система політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності;

сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки; процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб’єктів, як класи, групи, особистості у процесі їх суспільно-політичної діяльності;

об’єктивне відображення та реалізація у процесі протиборства базових класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою; система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття “політична культура” важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною

мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномену політична культура. Існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації.

Так, американські політологи, зокрема С. Верба, виокремлюють три типи політичної культури: патріархальну, підданську та активістську.

*Патріархальна* – характеризується відсутністю інтересу до політичного життя, розподілу і чіткого визначення політичних ролей у суспільстві.

*Підданська* пов'язана з досить сильною орієнтацією на політичну систему, її діяльність, функціонування.

*Активістська* – характеризується значним інтересом громадян до діяльності держави, різних суб'єктів політичного процесу, їх високою громадсько-політичною активністю.

Загалом дещо спрощено можна виокремити два основних підходи до визначення змісту поняття “політична культура”, які досить часто об'єднують в єдине ціле. Згідно з першим підходом політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також політичних інститутів.

Відповідно до другого підходу у політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних переконань.

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну будову та особливості. Українські вчені В. Мирончук і В. Храмов трактують політичну культуру як уміння бачити себе і політичний світ в єдності. В їхньому розумінні політична культура – це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організації всього життя у суспільстві.

Оптимальним, на наш погляд, є таке визначення: політична культура – це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.

**Політична культура є складовою духовної культури** особи і суспільства загалом. Вона тісно поєднана з іншими видами духовної культури – моральною, правовою, управлінською тощо. У контексті загальної культури суспільства політична культура постає як культура політичного мислення і політичної поведінки. Вона значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості політичного життя суспільства.

Політична культура має винятково важливий аспект, пов'язаний з поведінкою та діяльністю політичного суб'єкта, які визначають передусім стиль участі суб'єкта в політичному житті, тобто сукупність методів і засобів його політичної практики, компетентність, професіоналізм, моральність тощо. Відомо, що не всі суб'єкти політики володіють належним стилем діяльності. Тому одним із основних критеріїв оцінки їх політичної культури є здатність до участі в політичному процесі, уміння правильно оцінювати політичну ситуацію, результативність діяльності.

Чим людина активніша, зацікавленіша, конструктивніша, тим вища її політична культура. Безумовно, зміст політичної культури, зокрема її аспект, пов'язаний з поведінкою суб'єкта, досить ємний. Приміром, помітне місце в ньому посідають політичні традиції та символи. Традиції зберігають елементи минулого політичного досвіду, є способом передачі зразків політичної свідомості й поведінки від покоління до покоління. Хоча зі зміною історичних умов вони можуть оновлюватись або навіть зникати. Своєрідною ознакою культури соціуму є політична символіка (прапор, герб, гімн). Символіка має яскраво виражене емоційне забарвлення і подекуди здатна відігравати мобілізуючу роль.

### **Політична культура виконує певні соціальні функції:**

*Виховна функція.* Її призначення полягає в підвищенні політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростанні їх інформованості та компетентності, освіченості.

*Регулююча функція.* Покликана забезпечувати вплив громадян на політичний процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою чинних норм, традицій, ідеалів тощо. Це сприяє попередженню політичних реформаций, нормалізації та стабілізації життя суспільства.

*Захисна функція.* Полягає в охороні політичних цінностей, що відповідають вимогам соціального прогресу, демократії, гуманізму (захист прав і свобод людини тощо).

*Прогностична функція.* Сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за певних ситуацій, у перебігу політичних подій.

*Комунікативна функція.* Забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з політичною системою, іншими членами суспільства.

Процес формування політичної культури відбувається передусім під впливом політичного життя, певних режимів, політичних систем. Чим вони демократичніші, тим вищий рівень політичної культури громадян.

## **2. Психологічні аспекти формування політичної культури**

Політична культура охоплює такі аспекти:

знання політики, фактів, зацікавленість ними;

оцінки певних політичних явищ, судження щодо того, як має здійснюватися влада;

емоційна складова політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до Батьківщини);

зразки політичної поведінки.

Політична культура є підсистемою в глобальній культурі. Вона тісно пов'язана з усіма її складовими – економічною, релігійною, правовою, організаційною тощо.

Варто розрізняти політичну культуру суспільства, суспільної групи й окремої особистості. Соціальні і психологічні особливості формування кожної з них мають певні відмінності. Так, індивідуальна політична культура, окрім знань, емоційного сприйняття дійсності, багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини.

Помітними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневність. Щодо останнього, то загалом можна погодитися з ученими, які виокремлюють у середньому чотири рівні такої культури:

номінальні політичні знання та вміння їх використовувати у повсякденній суспільно-корисній діяльності;

наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, уміння їх реалізовувати в конкретній і активній політичній діяльності;

політична культура, притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;

політична культура людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

У житті суспільства політична культура виконує кілька важливих функцій:

*пізнавальну*: політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, переважно політичній сфері. Це дає змогу особистості самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших;

*ідентифікаційну*: полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) приналежність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти;

*орієнтаційну*: характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі;

*виховну*: сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно-корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найкращим стимулом підвищення політичної активності людини;

*регулюючу*: вона виявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні наявних суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень;

*комунікативну*: завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління;

*інтегруючу*: політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки наявного політичного режиму, системи влади;

*соціалізацій*: політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм – регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

### 3. Політичні установки і стереотипи

Термін “установка” вперше був використаний У. Томасом і Ф. Знанецьким у їх спільній праці “Польський селянин в Європі та Америці” (1921 р.) для аналізу зв’язків між індивідом і соціальною організацією, до якої він потрапив і згодом став її членом. Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення й сенсу соціального об’єкта, стан свідомості індивіда щодо певної цінності. Якщо в психології установка визначається англійським словом “set” і досліджується насамперед як психофізіологічний феномен у взаємодії індивіда і середовища, то в соціології установка фіксується іншим англійським терміном “attitude” і містить широкий спектр взаємодії особистості та соціального середовища.

До основних компонентів політичної свідомості належать політичні цінності та політичні спрямування (установки). Цінності характеризують індивідуальну свідомість, головним чином її соціальну природу. Цінності політичні – це засвоєні, пристосовані особою соціально-групові уявлення.

Політична установка, зі свого боку, є усвідомленою готовністю людини поводити себе відповідним чином, це своєрідна суб’єктивна налаштованість на відповідні дії щодо певного суб’єкта (режиму, партії, інституції).

Американський політолог В. Розенбаум пропонує свою класифікацію політичних установок, у якій виділяє три головні групи. Першу групу складають установки стосовно політичної системи, політичного режиму, пануючих норм і традицій. Другу – установки, які визначають ідентифікацію індивіда, його ставлення до інших (осіб, організацій). Третю групу складають установки, які характеризують сприйняття особою себе у політиці, самосприйняття.

Будь-яка соціально-політична система створює набір певних стереотипів, наслідування яких необхідне для її успішного функціонування. Зазвичай вони підтримуються на трьох основних рівнях.

По-перше, стереотипи індивідуальної політичної свідомості і поведінки, підкріплені стереотипами відповідних позитивних і негативних санкцій, наприклад, вкладені в зміст поняття “законослухняний”, тобто добропорядний, лояльний, відповідальний, активний громадянин.

По-друге, стереотипи групової політичної свідомості і поведінки, наприклад, традиції того або іншого етносу, нації, програмні настанови суспільно-політичного руху, політичної партії.

По-третє, стереотипи політичної свідомості і поведінки соціально-політичної системи у цілому, наприклад, ідеологія та національна ідея.

Найважливішу роль у формуванні другого рівня стереотипних уявлень відіграють емоційні пристрасті, сформовані стандарти мислення та світоглядні схеми, які зазвичай відображені у певному типі політичної культури. У процесі пізнання в людини уявлення про навколишню дійсність складається здебільшого не на основі власного її осмислення, аналізу, а як досвід попередніх поколінь. Оформлений у концепції, ідеологічні схеми, соціальний досвід стає базою для подальшого розвитку суспільної думки або ж перетворюється на догми і стереотипи, які часто відстають від реалій життя.

З часом стереотипи стають невід'ємними елементами національно-політичної духовної традиції поряд із наявними в даному суспільстві соціально-політичними теоріями, а також важливими чинниками формування політичної культури.

Так, український дослідник Є. Головаха трактує “політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи”. Під усталеними формами політичної свідомості він розуміє політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від стихійно створюваних). Усталені форми політичної поведінки – це напрацьовані в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи. Саме ці форми протистоять політичній стихії, упроваджуючи у політичну систему елементи впорядкованості, стабільності, організованості тощо.

Політична культура є своєрідним “суб'єктивним об'єктом”. Вона становить комплекс уявлень тієї або іншої національної чи соціально-політичної спільноти про політику, політичну систему тощо. Простір існування політичної культури можна умовно назвати суб'єктивною політикою: реакція індивіда на дії та заходи уряду або держави, його сприяння або супротив політичним процесам, усталені політичні орієнтації, до яких належать політичні установки і стереотипи.

Усі ці суб'єктивні чинники залежать від того, носієм якої моделі політичної культури є індивід. Адже поняття політичної культури

містить безліч елементів: політичні традиції, чинні норми політичної практики, ідеї, концепції і переконання, орієнтації людей щодо нинішньої системи загалом, її окремих інститутів та найважливіших “правил гри”, принципів взаємин між окремими людьми, суспільством і державою. Ці компоненти, зумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними та іншими довгостроковими чинниками, характеризуються відносною усталеністю, живучістю і сталістю, повільно піддаються змінам у процесі глибоких зрушень у суспільному бутті.

### Література

1. Батраченко І. Г. Психологія політичного вибору. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 233 – 235.
2. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 26–31.
3. Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.
4. Крамник В. В. Социально-психологические механизмы политической власти. *Психология и психоанализ власти*. Т. 1. Хрестоматия. Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. С. 248–334.
5. Пірен М. І. Основи політичної психології : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 418 с.

## Заняття 2

### Особливості національної психології та ментальності

1. Національна психологія як складова політичної культури.
2. Роль політичної культури у формуванні іміджу політика.
3. Політична ментальність: особливості формування.

#### 1. Національна психологія як складова політичної культури

Зрозуміти, усвідомити особливості національної психології можна лише тоді, коли добре відомі особливості формування конкретної нації. Річ у тім, що спільного походження, мови, побуту чи культури недостатньо для того, щоб перетворити народ на націю. Для цього потрібні самосвідомість, усвідомлення спільної культурної, політичної мети, щось подібне до спільної релігійної віри. Більшість дослідників цієї проблеми, зокрема І. Кресіна, справедливо зазначають, що домінуючим націотворчим чинником є національна ідея.

Як бачимо, нація, як і національні почуття, не є чимось природним, даним від народження. Так само, як любов до свого міста чи села, до Батьківщини загалом ще не є ознакою національної свідомості. Нація з'являється тоді, коли у людини, народу викристалізовується національна свідомість.

Національну психологію не слід плутати з етнічною психологією, яка сформувалася значно раніше, ще за часів античності. Національна психологія як самостійна галузь знань має складнішу структуру, оперує такими категоріями, як “національний характер”, “національна свідомість”, “національна самосвідомість” (які не властиві етнічній психології).

Основним елементом у структурі національної психології є національний характер як своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних і соціально-економічних умов буття нації. Він виявляється в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Риси національного характеру формуються під впливом соціально-економічних, історичних і географічних факторів. Ці риси змінюються повільно, оскільки багато з них є досить консервативними, а то

й такими, що штучно приписуються певній нації, використовуються для протиставлення її іншим націям, характеризуються необ'єктивно. Скажімо, працелюбність, хоробрість, волелюбність тощо подаються більш характерними рисами одного народу, ніж іншого. Іноді окремій нації приписують риси, які фактично є загальнолюдськими і тому гіперболізувати і виокремлювати їх на догоду будь-кому також неприпустимо.

Суспільство перехідного періоду має властиві лише йому особливості, серед яких домінують ті, що стосуються не економіки, а духовної сфери, а точніше, духовних орієнтирів, норм і цінностей. З огляду на це соціальну нестабільність у такому суспільстві не можна розглядати саму по собі, оскільки на її основі розвиваються процеси вигідні конкретним соціальним групам, політичним силам. Уможливаються, зокрема, численні порушення законів, норм і положень, прийнятих у суспільстві, тимчасово підвищується рівень злочинності, кількість правопорушень. Усе разом характеризує суспільство як нестабільне, нестійке.

Мабуть, найскладнішим і найнебезпечнішим є те, що неможливо спрогнозувати, передбачити остаточні результати розв'язання більшості суперечностей і невизначеностей, характерних для суспільства перехідного періоду. Тут є два принципових моменти, на які варто звернути більшу увагу.

Перший стосується того, що перехід суспільства до нової якості не призводить водночас до загибелі старого суспільства. Суть перехідного періоду, який переживає кілька десятків років і Україна, полягає в тому, що одна форма культури, як зазначав П. Сорокін, зникає, а з'являється інша, але не абсолютно заперечуючи попередню, а успадковуючи від неї найбільш прогресивне і додаючи до неї своє, нове. "Головне питання нашого часу, – писав П. Сорокін, – не протистояння демократії і тоталітаризму, свободи і деспотизму, капіталізму і комунізму, пацифізму і мілітаризму, інтернаціоналізму і націоналізму, а також не одне з побічних поширених питань, які щоденно проголошуються державними діячами і політиками, професорами і міністрами, журналістами і просто вуличними ораторами. Усі ці теми не що інше, як маленькі побічні питання – всього лише побічні продукти головного питання, а саме: почуттєва форма культури і способу життя проти інших форм".

Є підстави вести мову про специфічну, суто українську модель посттоталітарного розвитку. Вона істотно відрізняється від російської, прибалтійської, кавказької чи моделей інших країн. І саме в цей період на перший план в Україні виходить не правлячий клас, як було десятки років поспіль, а політичний лідер як центральна фігура політичного процесу. Влада такого лідера ґрунтується на вірі народу в те, що він має особливі й навіть магічні здібності, що він покликаний виконувати якусь наперед визначену місію. В Україні президентське правління поступово, але дедалі помітніше утверджується порівняно з іншими гілками влади. І це закономірно, оскільки Україна завжди належала до лідерського типу суспільства. А це свідчить про те, що в Україні не розвинений соціальний порядок (свідомо опрацьовані й усіма визнані договірні норми, цілі та зв'язки). Традицій і звичаїв тут недостатньо, бо вони мають застарілі форми. Лідерством компенсується і дефіцит соціального порядку, і відсутність певних правових норм. Тому не дивно, що зараз в Україні соціально-політичні обставини складаються саме так, що стиль керівництва політичних діячів значною мірою відповідає авторитарному, ніж харизматичному. По суті, йдеться не про відсутність харизматичного лідера як такого, а про те, що він поки що не затребуваний часом.

Така ситуація потребує докладнішого пояснення.

1. У світі, як неважко помітити, послаблюється роль великих політичних партій, зміщуються виборчі бази різних політичних організацій і сил. Тому відбувається ерозія соціальної бази, вона стає дедалі більше розмитою. Саме в цих умовах закономірно зменшується кількість осіб, які ідентифікують себе з конкретною політичною силою, у тому числі з партією. Побільшало ситуації, коли виборці вибирають уже не між різними політичними силами, партіями та їх програмами, а між політичними кандидатами чи лідерами, яким симпатизують і довіряють. Це перша об'єктивна обставина.

2. З року в рік чимраз більшу роль у політичному процесі відіграють інформаційні засоби, політичні комунікації. Це, зі свого боку, дає змогу політичному лідерові безпосередньо звертатися до народу, ефективно впливати на нього, використовуючи передусім особисті якості.

Глобальною проблемою, яка постала перед кожним громадянином України з часу проголошення незалежності, є кардинальний ви-

бір подальшого власного і державного поступу, розвитку. Цей вибір належить зробити між двома моделями життя: пасивною, екстернальною, коли за людину поза межами її свідомості хтось робить вибір і приймає рішення, й активною, інтернальною, коли людина сама свідомо вирішує, як жити, діяти, вчиняти.

## **2. Роль політичної культури у формуванні іміджу політика**

При формуванні іміджу політичного лідера слід враховувати те, що характерною рисою політичного процесу в українському суспільстві є створення численних рухів конкретними особами, які фактично їх очолюють. Основною передвиборчою стратегією політичних партій є переважно підтримка позитивного іміджу, бренду через імідж лідера, а не загострення уваги на виконанні своїх передвиборчих програм. Це, з одного боку, підштовхує громадян орієнтуватися саме на конкретних політичних діячів. А з іншого – продиктовано логікою самого політичного життя: пересічному громадянину нелегко розібратися в політичній палітрі сучасної України за браком чітких програм чималої кількості політичних партій.

Так, базовою основою формування іміджу в сучасних умовах, на наш погляд, є феномен “персоніфікації” лідера політичної партії, яка сама собою може бути висхідною точкою для його подальшого формування. Водночас вдало створений імідж сприяє підсиленню цієї персоніфікації. Доволі часто політик для посилення свого іміджу користується приєднанням до себе іміджів інших лідерів. Тому кабінети державних чиновників прикрашають портрети президентів, а у виборчій кампанії кандидати в президенти намагаються оточити себе знаменитостями. Також має рацію політолог Д. Богуш, який звертає увагу на різницю менталітету українців і росіян, що впливає на сприйняття образу політика. Він вважає, що для росіян важливе значення в іміджі політичного лідера має яскравість, сила подачі, незвичність кандидата. Для українців – це лише тло, а змістом є переконливі аргументи. Український громадянин цікавиться тим, чого насправді хоче кандидат, хто підтримує його фінансово і яку користь матиме конкретна сім’я від його діяльності.

При формуванні іміджу важливо також враховувати, що люди не схильні швидко змінювати існуючі уявлення та стереотипи, тому політичному лідеру важливо не обтяжувати власних прибічників новими оригінальними ідеями. Це підтверджують і сучасні психологічні дослідження, які доводять консервативність природи психіки людини. Якщо існують певні новації, то краще їх зберігати до закінчення передвиборної кампанії, щоб не похитнути позитивне ставлення до себе консервативної частини електорату.

Оскільки політичний імідж має природу міфу та стереотипу, то він відображає ключові позиції, на які безпомилково реагує масова свідомість, яку намагаються перевести на автоматичні реакції. Адже, коли політик прагне пристосуватися до очікувань електорату, то таку адаптацію можна оцінювати позитивно. На нашу думку, хоча у політичній і психологічній науці поняття “імідж” трактується переважно як маніпуляційний образ, не можна забувати, що його побудова, в ідеалі, полягає не в створенні хибного нереального образу, а в розвитку його реальних позитивних якостей, очікуваних масами й тими, які відповідають суспільній ситуації.

Так, відомо, що італійський соціолог В. Паретто виявив закономірність зміни популярності типів іміджу лідера “лев-лис”: “лев” приходить на зміну “лису” і навпаки. “Лев” використовує авторитарний стиль панування, насильство, а “лис” – переконання і компроміси.

Ще однією важливою закономірністю є залежність образу політика від “дистанції” сприймання, яка може становити серйозну проблему для команди політика, оскільки робить її членів “засліпленими”, нездатними побачити образ політика очима його виборців. Слід зауважити, що в деяких випадках належність до команди взагалі ускладнює здатність до відстороненого погляду на кандидата, навіть у фахівців. Водночас ця реальність існує тоді, коли чітко визначено, де такий тип лідерства відображає і реалізує так звану “конституентальну” концепцію (послідовників) приходу політика до влади. На нашу думку, в цій ситуації може допомогти іміджева комунікація, що доповнює ланки, яких не вистачає в масовій свідомості, у той же час підштовхуючи свого “героя” до певних дій. Масова свідомість так само дописує характеристики, які відсутні, але повинні бути притаманні образу. Разом з тим будь-яке явище повинно мати боротьбу

протилежностей, інакше настане деградація і зневіра. Маючи внутрішню концентрацію негативних цінностей, людина наділяє своїми витісненими недоліками лідерів і політичні партії, яким вона не симпатизує. У такий спосіб відбувається зняття психічної напруги. Відповідно політичному лідеру, який сповідує толерантність до всіх опонентів, дуже важко виявити себе на електоральному ринку.

Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє стверджувати, що політична культура українського суспільства поступово стає новою. Звідси зрозуміло, що політична свідомість виступає центром зосередження інтересів, ідей, прагнень і сподівань нації, її мрій та ідей. Водночас вона не є застиглою системою, а залишається чутливою до всього того, що кореспондується з її сутнісними виявами і парадигмами розвитку. І якщо нові ідеї, інші духовні феномени відповідають цим вимогам, то останні мають шанс “потрапити” до політичної свідомості, яка при цьому демонструє динамізм, інноваційну сприйнятливість та відкритість.

Нові політичні реалії стають об’єктом теоретичної рефлексії і дістають осмислення в політичній свідомості на її теоретичному й державно-політичному рівні. Рівень цього осмислення коливається в межах від простих констатацій до вироблення політичних програм.

Якщо звернути увагу на особливості українського національного менталітету, схильного до інтровертивного заглиблення в сутність явищ і процесів, то можна стверджувати, що політичній свідомості властива глибинна рефлексивність. Осмислюючи нову ситуацію, вона одночасно зазнає певних модифікаційних змін, адаптується до якісно інших умов буття, які значною мірою впливають на смисложиттєві орієнтації нації. У цьому виявляється така характеристика свідомості, як *висока адаптивність*. З попередньою характеристикою тісно пов’язана й така, як *редукціонізм*. Останній можна розглядати і як певну захисну реакцію свідомості, як механізм спрощення, повернення до вихідних засад, що виявляється у відмові від надто ускладнених та не позначених національною специфікою моделей суспільного розвитку, штучних концепцій. Редукціонізм пов’язаний з вибірковістю політичної свідомості, проте він є особливою характеристикою, своєрідною традицією мислення і способу життя.

### 3. Політична ментальність: особливості формування

Менталітет – це сформована система елементів духовного життя та світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів і складається з усвідомлених чи підсвідомих переживань, уявлень, настроїв, поглядів, світобачень, які детермінують здатність людей діяти відповідним чином. Менталітет – соціокультурний феномен, пов'язаний із історією розвитку етнічних спільнот, які виникали вже на стадії первіснообщинного ладу та еволюціонували від роду, племені до народності, національності, державності.

Усі змістовні компоненти психології особистості чи спільноти тісно пов'язані з типологічними особливостями нервової системи і локалізуються в емоційно-мотиваційній сфері, яка задається культурною матрицею етносоціального організму. Саме до неї входять система потреб, інтереси, цінності, орієнтації і норми, інтеріоризовані ролі й спрямованість особистості (спільноти), “коди поведінки”.

У широкому розумінні ментальність – це сукупність психічних процесів, операцій і станів, не представлених у свідомості індивідуального суб'єкта політичної поведінки (або представлених з недостатнім ступенем усвідомленості), які виявляють активний, а в деяких ситуаціях визначальний вплив на поведінку значних конгломератів людей. Як сукупність органічно поєднаних, нерелфлексованих, логічно не виявлених процедур мислення ментальність є основою своєрідного автоматизму духовного життя, заданого стереотипами, ритуалами і традиціями. Зумовлена переважно соціокультурними чинниками, ментальність впливає на використання естетичних, етичних, правових, релігійних, політичних цінностей, які сприймаються не через форму раціоналізованої освіти, а інтеріоризовані несвідомо у результаті соціалізації особистості.

Окрім того, ментальність у світі політики можна тлумачити з позицій функціонального підходу, позаяк саме ментальні цінності визначають ті вічні проблеми, які потребують вирішення політичними засобами. “Під оболонкою практичних звичаїв, – пише П. Рікер, – ми знаходимо традиції, які є живою пам'яттю цивілізації, а у глибині те, що, мабуть, є ядром феномена цивілізації, тобто ансамбль уявлень і

символів, якими одна група людей виражає своє пристосування до реальності, інших груп та історії”. Дійсно, ментальні цінності і традиції є невід’ємною складовою соціально-політичної системи.

Політична свідомість кожної людини є однією з найважливіших складових духовного життя суспільства, виступаючи щодо його свідомості специфічною формою та засобом існування, формування та реалізації родової сутності людини, ствердження особистості. Різні форми впливу на формування свідомості не могли б бути ефективними, якби не відбувалося уподібнення себе іншим. Існування людини як члена тієї чи іншої спільноти і виникнення в неї “відчуття належності” має своє матеріальне та психологічне підґрунтя і формується на різних етапах соціалізації, зокрема політичної.

Німецький вчений Н. Луман, досліджуючи явище автономізації різних сфер суспільного життя, вказував на небезпеку втрати людиною своєї соціальної ідентичності – національної, державної, професійної, – це стає причиною порушення соціальної рівноваги у суспільстві, оскільки воно не забезпечує дотримання основного принципу своєї єдності, інтегрованості консенсусу, суспільної згоди. Сам факт виникнення різних політичних ідеалів у політичній історії людства свідчить про певну потребу, усвідомлену більшістю, тобто не позбавлену вагомих психологічних підстав.

Будь-який політичний ідеал – свого роду інтелектуальне втілення інтересів певної соціальної групи на конкретному історичному етапі.

Отже, зрозуміло, що поряд з ментальністю на процес еволюції політичної культури впливають різні сили, групи, організації, які безпосередньо формують і поширюють ті чи інші ідеї, погляди, політичні позиції. Важливий вплив мають політичні субкультури як комплекси політичних установок, ідей, поведінкових стереотипів, притаманні представникам окремих груп населення. Загальновідомо, що різні умови побутування людей, окремих соціальних груп формують певні потреби, інтереси, мотиви діяльності й поведінки людини. Вони оформлюються у специфічні (частково усвідомлені, а частково – ні) психологічні особливості, характерні для більшості представників групи. Саме спільність психологічних особливостей, типових для представників конкретної групи, і відображає реальність соціально-групової психології. На думку Ч. Кулі, найбільше значення для

розуміння соціальної динаміки мають міжіндивідуальні стосунки, які складаються в первинних групах і є поза історичним, універсальним утворенням.

Під час досліджень українськими вченими було виділено чотири системотворчі ознаки ментальності українського народу:

1. Інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.

2. Кордоцентричність, що виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі.

3. Анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості.

4. Перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом.

Уявлення про успіх, благо, про можливості людської особистості в українській думці не розвинуті, примітивні, якоюсь мірою інфантильні. “Українці – природні буддисти. Вони знаходять вихід не в катарсисі, а в каталепсії. Стороння спостережливість та індиферентність – це реакція безсильної перед світом і перед собою людини”, зазначає український дослідник М. Розумний. Однак, незважаючи на нерозвиненість уявлень про особистість, конфлікт особистого і суспільного розв’язувався українцем завжди на користь особистого. Несформованість свого “ми”, своєї соціокультурної аури призводить до історичних колізій, перегинів, різко полярних суджень про історію, людство і державність. Тут, з одного боку, мова може йти про політичні складові менталітету, а з другого – про вплив ментальності на політичну свідомість суспільства.

## Література

1. Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.

2. Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 62–67.

3. Дембицька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в*

Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 145–158.

4. Інтегральні процеси в Україні та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. Київ : Міленіум, 2008. 360 с.

5. Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.

6. Кияшко Л. О. Політична соціалізація та репрезентація у свідомості молоді соціально-ідеологічних понять. *Проблеми політичної психології та її роль у становлення громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: В. О. Васютинський, О. А. Ліщинський. Київ : Міленіум, 2007. Вип. 5–6. С. 236–246.

7. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 50–56.

8. Шестопал Е. Б. Политическая психология : учебник для вузов / Е. Б. Шестопал. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2007. 427 с.

## Тема 8

# ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

### Заняття 1

## Методи політичної психології

1. Методи політико-психологічних досліджень.
2. Методи психологічного втручання в політику.

### 1. Методи політико-психологічних досліджень

Дослідницькі методи і прийоми сучасної політичної психології достатньо різноманітні. Це пояснюється, перш за все, тим, що в політико-психологічних дослідженнях використовуються методи і прийоми, запозичені з цілої низки суміжних наук: психології, політології, соціології, історії, а іноді і психолінгвістики, етнографії, антропології й інших наукових дисциплін.

Різнманітність методів пов'язана з двома основними причинами. З одного боку, у політичній психології ще відсутні загальновизнані жорсткі теоретичні схеми, які могли б диктувати сувору визначеність методичних процедур. З іншого, складний міждисциплінарний характер об'єктів, що вивчаються політичною психологією, змушує будувати дослідження за міждисциплінарним принципом, поєднуючи підходи декількох дисциплін з метою оформлення адекватного повного аналізу такого складного і багаторівневого об'єкта, як поведінка людей в політиці. У результаті домінує поки що своєрідний методичний плюралізм. У зв'язку з цим вибір методів диктується конкретним об'єктом дослідження.

У контексті аналізу політичної психології особистості застосовується ціла низка методів, насамперед, запозичених з арсеналу загальної психології. При вивченні особистості використовуються анкети, різні опитувальники, спеціальні тести на виявлення та визначення політичних цінностей і переваг (типу тестів Рокича, Оллпорта-Вернона та ін.). Деякі спеціальні тести дозволяють зафіксувати особливості емоцій, що виникають з приводу політичних персон і подій

(наприклад, модифікації тесту малюнків, що виявляє фрустраційні настрої Розенцвейга).

У дослідженнях особистості політика використовуються проєктивні методики (наприклад, метод незавершених пропозицій, тест колірних переваг Люшера, тести Роршаха тощо), а також особові тести-опитувальники типу ММРІ, багатофакторного тесту Кетелла та ін.

Бесіда як метод відрізняється від інтерв'ю тим, що носить двосторонній характер. У бесіді учасники знаходяться в порівняно однаковому становищі. Це дозволяє вивчати політика без заздальгідь заданих схем, спілкуватися з ним, зосередитися на його особі і сприйнятті ним обговорюваних проблем.

Особливий різновид методів вивчення політиків – так звані дистанційні методи, які не вимагають прямої, “контактної” взаємодії психолога з політиком. Сюди належать різні психобіографічні методи, зокрема інтерв'ю з соратниками, родичами тощо. Широко застосовується і метод експертних оцінок, що дозволяє отримати певну сукупність поглядів на того або іншого політика, причому очима висококомпетентних у політиці осіб експертів.

Важливу роль відіграє також аналіз “продукції” політичного діяча. До останньої належать: тексти, жести, манера виступу тощо. Уся ця продукція успішно вивчається за допомогою різних варіантів методу контент-аналізу. Так, у дослідженнях Д. Вінтера і М. Херманн, які аналізували методом контент-аналізу тексти виступів Президентів СРСР і США М. Горбачева і Дж. Буша в період встановлення їх взаємин для виявлення низки когнітивних характеристик і особливостей цих лідерів. Досліджувалися такі компоненти політичного мислення, як переконання, понятійна складність, уявлення про методи досягнення цілей і інші особливості. Підкреслимо, що вивчалися насамперед спонтанні, а не написані заздальгідь спічрайтерами тексти.

Близьким до цього способу аналізу і особливо популярним останнім часом є метод складання особових когнітивних карт політиків. На їх основі сформовано і набув розвитку більш загальний метод побудови “особових ґрат” Келлі – від особливостей мислення, він заглиблюється у структуру особи політика, дозволяючи достатньо ефективно прогнозувати його поведінку. До цих методів належить і вперше застосоване ще Г. Лассуелом вивчення медичних карт полі-

тиків в одному з елітних санаторіїв, де їх лікували від неврозів, алкоголізму й інших залежностей.

В оцінці політичної психології малих груп велику роль відіграють різноманітні варіанти соціометричного методу, розробленого ще Дж. Морено при дослідженні політико-психологічних наслідків Першої світової війни. Заснований на непрямому опитуванні переваг членів групи стосовно один одного, цей метод дозволяє виявити неформальну структуру групи, зафіксувати її лідерів, “виключених” із колективу групи. Особливо ефективними є соціометричні опитування для виявлення структури партійних політичних груп. Отримані в результаті цих досліджень дані дозволяють побудувати соціометричну матрицю і соціограму груп, а також розрахувати низку істотних показників – індексів групової згуртованості, групової експансивності, а також групової інтеграції.

Багаторічні соціометричні дослідження дозволили виявити декілька базових законів, політичних груп, особливості їх функціонування.

По-перше, це так званий соціогенетичний закон: вищі форми організації груп витікають з простих. Хочете зрозуміти політичну психологію всієї партії – вивчайте її первинну організацію. Хочете зрозуміти політичну психологію суспільства – досліджуйте особливості малих груп, що його формують.

По-друге, соціодинамічний закон: у будь-якій групі прихильності розподілені нерівномірно. Тобто завжди є лідери й аутсайдери, а також, за визначенням самого Дж. Морено, “соціометричний пролетаріат” – знедолені “люди” або “викинуті за межі групи”.

По-третє, закон соціальної гравітації: згуртованість індивідів у групі прямо пропорційна їх потягу, тяжінню або відторгненню відносно один одного, і навпаки, пропорційна просторовій дистанції між ними.

Соціометричні методи свого часу були настільки популярні в соціально-політичних науках і практиці, що їх творець Дж. Морено запропонував “простий спосіб” вирішення усіх соціально-політичних проблем. Для цього, стверджував він, треба всього лише переформувати малі групи в межах країни або навіть всього людства так, щоб у новостворені групи входили тільки ті люди, яких тягне одне до одного.

Іншим методом, що дозволяє досліджувати політичну психологію груп, що володіють вираженими політичними цінностями, є метод побудови їх психосемантичного простору.

Використовуючи варіанти методу семантичного диференціала Ч. Осгуда, вітчизняні дослідники навчилися визначати політичні штампи і кліше в лексиці членів політичних партій, політичних лідерів, урядовців тощо. Вивчаючи партійні документи публічного характеру, вони побудували багатовимірну типологію свідомості політичних активістів.

При дослідженні політичної психології великих груп широко використовуються, насамперед, спостереження та соціологічні опитування (анкетування, інтерв'ю). Спостереження може бути коротко, середньо- і довготривалим. Останнє, як правило, реалізовується великими дослідницькими групами та вимагає значних зусиль зі збору матеріалів і створення єдиної системи індикаторів, що підлягають фіксації в ході спостереження. У США, наприклад, таким чином було вивчено ціле покоління людей на всіх фазах його існування, від народження та соціалізації до пенсійного віку. Дослідник, ведучи спостереження, вивчає ситуацію, що його цікавить, і може безпосередньо брати участь у ній.

Анкетні дослідження в інтерв'ю населення набули широкого поширення в 30-ті рр. ХХ ст., коли Дж. Геллап провів перше передвиборне зондування політичної ситуації. Особливу популярність останніми роками набули так звані фокус-інтерв'ю. У їх основі робота з фокус-групою (7–10 чол.) “типових представників” різних соціальних прошарків суспільства, з якими обговорюються теми, що цікавлять дослідників.

Ще одним із методів політичної психології є вивчення документів. Він включає аналіз офіційних матеріалів, стенограм засідань парламенту, програм партій, звітів про офіційні переговори тощо, а також особистих документів, щоденників, листів, мемуарів. Значний інтерес становлять кінодокументи, фотодокументи, фонодокументи, плакати, картини і тому подібне.

При дослідженні різних аспектів політичної поведінки застосовуються також методи загальної психології. Так, зокрема, особливу роль у політичній психології відіграє експеримент, що має специфіч-

ну форму ігрового моделювання. При такому моделюванні досліджуваний процес або явище відтворюються в параметрах, що цікавлять дослідника, через створення ситуації своєрідної гри. Тому інша назва методу – метод імітаційних ігор. Імітуючи в ігровій формі розвиток того чи іншого політичного явища (конфлікту, переговорів, засідання парламенту тощо), дослідник отримує можливість передбачати варіанти розвитку реального процесу, а також розкривати його внутрішні, психологічні механізми.

Подібні ігри застосовуються для вирішення спірних, конфліктних проблем окремих країн і цілих регіонів. Їх основне завдання – передбачати й усунути можливі або такі, що вже існують, конфлікти. Вигоди такого моделювання зрозумілі: нейтральні експерти, імітуючи поведінку учасників конфлікту, дають можливість прогнозувати їх поведінку і пропонувати їм конкретні рекомендації. Якщо в грі беруть участь представники сторін-учасниць конфлікту, то це дозволяє уточнити особливості сприйняття і розуміння ними спірного питання. Свого часу цей метод був успішно реалізований на практиці під час дискусії між журналістами Сомалі, Ефіопії та Замбії з приводу територіальних претензій цих країн одна до одної (1969 р.). Це дозволило досягти взаєморозуміння, дещо заспокоїти громадську думку, що сприяло в подальшому врегулюванню ситуації.

Якщо ж у грі беруть участь особи, що можуть безпосередньо впливати на ситуацію, маємо приклад прямого впливу психологів на політику. Так, на початку 70-х рр. Лондонським центром дослідження конфліктів була проведена серія зустрічей представників керівництва грецької і турецької общин на Кіпрі, у зв'язку із загостренням ситуації на острові. Група психологів розробила “правила гри” і умови зустрічей, а також утримувала учасників від взаємних образ і конкретизувала хід дискусії, уточнювала позиції, не дозволяла обговоренню перейти у формат загальних міркувань, допомагала повніше і точніше сприймати ситуацію і позиції одне одного. У такий спосіб реально була підготовлена платформа для укладення угоди щодо врегулювання стану справ на острові.

Пізніше психологи активно брали участь у підготовці і проведенні знаменитої зустрічі в Кемп-Девіді, де привітний господар-посередник президент США Дж. Картер, приймав лідерів конфліктуючих

країн, Ізраїлю й Єгипту. У результаті була припинена війна і досягнуті мирні домовленості.

У резерві політичної психології активно використовуються порівняльно-історичні методи. До них належать методи історичного опису, конкретного аналізу, порівняльний, метод періодизації, хронологічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, прогностичний, метод історичних аналогій та ін. Порівняльно-історичні методи дають можливість вивчати політико-психологічні явища і факти в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, в якій вони виникли і формувалися, а також їх якісні зміни на різних етапах розвитку. Зрозуміло, наприклад, що механізми лідерства змінювалися впродовж історії – від печерного вождизма до президентства. Проте зафіксувати ці зміни є можливим тільки при порівняльному політико-психологічному аналізі. Останній особливо необхідний для вивчення явищ, що неодноразово повторюються в історії, може бути застосований для порівняння політичних процесів, що володіють генетичною спорідненістю, діють в єдиній історичній ситуації, але безпосередньо не пов'язані між собою. Серед таких подій, до прикладу, політична психологія лютневої і жовтневої (1917 р.) революцій у Росії.

Порівняльно-історичні методи застерігають дослідника від вульгаризації й інших спотворень політичної психології, дозволяють узагальнювати сучасний і історичний досвід політики. Порівняння окремих етапів і періодів політичного процесу дає можливість виявити психологічні закономірності його розвитку. Метод ретроспективного психологічного аналізу політичних явищ так само дозволяє сформулювати окремі прогнози щодо сучасного та майбутнього політичного розвитку.

Одним із методів, що активно використовується наукою, є загальний, системний аналіз. Саме він дозволяє вивчати політику як комплексний процес, виявляти на загальному фоні розвитку того чи іншого політичного явища найбільш істотні психологічні компоненти, відстежувати їх взаємозалежність, а також їх вплив на політичні явища і процеси. Системний підхід підказує і ще одну важливу деталь. Вивчаючи різні об'єкти, політичний психолог повинен уміти досконало користуватися не одним-двома методами, а вибудовувати цілісну систему методів свого дослідження.

## 2. Методи психологічного втручання в політику

Серед найбільш розповсюджених методів психологічного втручання в політику відзначимо такі: *переговори, коаліції, формування та діяльність політичних угруповань*. Зупинимося коротко на характеристиці кожного із них.

*Переговори* – процес обговорення двома або більше сторонами проблем, що являють взаємний інтерес, як правило, з метою пошуку шляхів їх вирішення. Сьогодні у світі спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості та інтенсивності ведення переговорів у різних сферах (політика, дипломатія, торгівля, вирішення трудових суперечок, національних, етнічних конфліктів тощо). Відповідно, зростає число спеціальних досліджень психологічної складової переговорів. Головне призначення останніх – вирішувати конфлікти та налагоджувати співпрацю між їх суб'єктами.

У переговорах виділяють: змістовний (що саме підлягає обговоренню) і процесуальний (якими є закономірності переговорного процесу, а також, яка стратегія і тактика учасників переговорів) аспекти. Однією з найважливіших психологічних характеристик переговорного процесу є спільна партнерська діяльність. А центральною психологічною ланкою, їх основним сенсом є узгодження інтересів учасників конфліктної взаємодії. Останнє може здійснюватися на основі двох підходів: при так званому “торзі”, або при сумісному з партнером аналізі проблеми. При торзі переговори розглядаються сторонами як один із засобів реалізації своїх інтересів у повному обсязі. Тут кожен із учасників прагне отримати максимально можливе задоволення власних інтересів, при цьому інтереси іншої сторони ігноруються. Сумісний з партнером аналіз проблеми спрямований на вирішення протиріч і взаємне задоволення інтересів.

Сформоване в результаті переговорів рішення може бути різним: компромісним, коли сторони роблять поступки одна одній (з окремих питань або поєднуючи їх в один пакет), чи коли учасники усувають суперечності шляхом, наприклад, розгляду визначеної проблеми у ширшому контексті.

*Коаліції*, їх створення є ще одним прикладом психологічного втручання в політику. Без розуміння психологічної сутності цього

явища, як правило, вони виявляються нестійкими і швидко розпадаються. Поняття “коаліція” зазвичай використовується в двох найбільш відомих сенсах.

По-перше, як політичний і військовий союз двох і більше держав проти загального супротивника (Антанта в Першій світовій війні, або антигітлерівська коаліція в Другій світовій війні). По-друге, як угода, сформована партіями або громадськими діячами для здійснення сумісних дій.

З психологічної точки зору, в основі будь-якої коаліції є декілька чинників. По-перше, це усвідомлення дефіциту власних ресурсів і бажання скористатися чужими ресурсами для досягнення своїх цілей. По-друге, це наявність загального ворога, загальної небезпеки. По-третє, готовність закрити очі на наявні розбіжності і суперечності з потенційним партнером по коаліції у зв'язку з важливістю першого і другого чинників.

Видатним психологічним майстром коаліцій був Йосип Сталін. Спочатку, маючи на увазі цілі “світової революції” і усвідомлюючи недостатність власних ресурсів, він вступив у таємну коаліцію з Німеччиною. Спершу, він вирішував конкретне завдання, яке Червона армія не змогла реалізувати самотужки – захоплення і розділ Польщі. Як відомо, були вироблені і підписані відповідні протоколи (“Пакт Молотова-Ріббентропа”). Після розпаду цієї коаліції та початку війни з Німеччиною Й. Сталін легко вступив в антигітлерівську коаліцію з США і Великобританією. В основі цього лежали все ті ж чинники: розуміння, що без “другого фронту” виграти війну з Німеччиною шансів недостатньо, наявність загального ворога в особі А. Гітлера. Цікаво, що абсолютно тими ж чинниками керувалися і партнери по новій коаліції, особливо Великобританія, ображена на А. Гітлера за те, що він до цього порушив Мюнхенські угоди.

Як відомо, головними типами коаліції у внутрішньополітичному вимірюванні є “коаліція меншини”, “мінімальна виграшна коаліція” і “надвелика коаліція”.

Коаліція меншини детермінує особливе, “консультативне” лідерство, оскільки для отримання підтримки, наприклад, прем'єру, зазвичай необхідно проводити консультації за межами коаліції. Мінімальна виграшна коаліція веде до появи лідера-гегемона, який домінує у всіх

сферах, у межах яких ухвалюються рішення. У надвеликій коаліції стиль прем'єра буде компромісним, оскільки йому доведеться досягати консенсусу і примиряти конфліктуючі інтереси всередині коаліції.

У спеціальних експериментах Дж. К. Марнінгхана коаліції вивчалися в лабораторних умовах. Чотири моделі коаліційних ігор (“мінімальних ресурсів” Гамсона, “операції” Коморіти і Черткоффа, “зваженої вірогідності” Коморіти і “модель Рофа-Шаплі”), конфліктних ситуацій, що були моделями, досліджувалися з погляду їх прогностичного значення, чинника збільшення або зменшення ймовірності отримання виграшу і виявів феномена “сила в слабкості”.

Виявилось, що гравці з меншими ресурсами частіше приєднуються до виграшних коаліцій. Найбільш прогностично адекватними виявилися моделі “операції” (торгу за умови коаліції) і “зваженої вірогідності” (раціонального конструювання коаліції). Феномен “сила в слабкості” (роль гравця, що володіє невеликими ресурсами, виявляється вирішальною при його приєднанні до тієї або іншої коаліції, яка в результаті стає виграшною) виникав у ситуації легкої можливості замінити гравців і підвищених очікувань ними пропозицій від інших. Слабкість таких гравців виявляється “сильною”, коли їх декілька, і вони мають попит – тоді виникає торг. Проте їх шанси на успіх не дуже великі. Швидше, вони зростають у ході гри: ресурси, що збільшуються, призводять до підвищення вірогідності включення гравця у виграшну коаліцію.

У внутрішньополітичній сфері в процесі і в результаті формування коаліцій можуть виникати різні політичні угруповання. Ці процеси також мають свою, зазвичай приховану, політико-психологічну основу.

#### *Політичні угруповання і їх взаємодія*

Поняття “угруповання” в політиці використовується в трьох значеннях:

по-перше, це взаємодія двох або більше різнорідних центрів політичної діяльності, на основі угод демонстративно загального характеру;

по-друге, взаємодія на основі таємної змови, що ретельно приховується від громадськості і не має характеру формальної угоди або союзу;

по-третє, це узгоджені або сумісні акції на підставі тимчасового збігу їх інтересів.

Без наявності загальних інтересів угруповання в політиці мають тенденції до розпаду. Проте за певних умов, зокрема взаємної потреби учасників один в одному, потреби об'єднатися перед лицем загальної небезпеки, вони можуть перетворюватися на відносно стійкі коаліції і за відсутності загальних інтересів, скажімо, досягнення програмних цілей.

Класичні приклади угруповань – це передвиборні партійно-політичні об'єднання. До порівняно довготривалих угруповань належать і опозиційні, антиурядові угруповання. Це політичні або військово-політичні об'єднання груп, партій, рухів, військових формувань, що прагнуть усунення уряду за допомогою сили або примушення його до виконання певних вимог. Як правило, такі угруповання виникають і діють в умовах фактичної громадянської війни або революції. Вони орієнтуються в основному на нелегальні, озброєні засоби боротьби, що включають терор і психологічну війну в її найбільш жорстких формах.

Політично утворення таких угруповань може бути складовою частиною спланованого державного перевороту або локального військового заколоту, але можлива і стихійна партизанська форма їх зародження. Соціальна база таких угруповань залежно від конкретних умов країни може бути різною, але зазвичай включає маргінальні прошарки, люмпен, а в поліетнічному суспільстві – відповідні етнічні групи, що зазнають дискримінації.

## Література

1. Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.
2. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / пер. с польского В. Н. Поруса. Москва : Прогресс, 1981. 278 с.
3. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Новая школа, 1996. 352 с.
4. Дембицька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 145–158.

5. Комарницька М. Методи здійснення політичної поведінки. *Політична психологія* : науковий збірник. Львів : Ліга Прес, 2003. С. 100–102.

6. Психологія масової політичної психології та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ : Вид-во “ДОК – К”, 1997. 164 с.

7. Фролов П. Д. Психотехнології впливу на виборця: правда й вигадки. *Наукові студії із загальної та політичної психології* : зб. ст. Вип. 5(8). Київ : Абрис, 2002. С. 169–182.

8. Чередниченко О. Т., Омеласенко І. Б. Соціопсиходіагностична програма стратегій впливу на масову свідомість у період виборчих кампаній. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф.-вид. Центр Тов.-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 288–290.

9. Шевяков О. В. Форми і методи психологічного забезпечення політичного іміджмейкнгу і реклами. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф.-вид. Центр Тов.-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 290–292.

## Заняття 2

### Прикладні засоби та прийоми політичної психології

1. Психологічні прийоми в системі політичної боротьби.
2. Політична мімікрія.
3. Психологічна війна: форми та особливості.

#### 1. Психологічні прийоми політичної дії

Серед психологічних прийомів, прикладних методів політичних дій виокремлюють: політичну інтригу, політичну змову, політичний анекдот тощо. Розглянемо особливості застосування цих прийомів та механізми їх реалізації.

##### *Політична інтрига*

Поняття “інтрига” має декілька значень:

це приховані дії, зазвичай непристойні, підступні з метою задоволення певних інтересів;

це психологічний спосіб побудови фабули, сюжету, схема розвитку подій за допомогою складних перипетій дії, переплетення та зіткнення інтересів персонажів;

рідше, любовні стосунки, любовний зв'язок.

Усі три значення зустрічаються в контексті сучасного політично-го життя і наповнені певним психологічним змістом.

У загальному аспекті політична інтрига – заплутаний, часом загадковий збіг обставин, що веде до складно прогнозованих для буденної свідомості, зазвичай несподіваних наслідків. Ззовні така інтрига є поєднанням у часі і просторі низки різних політичних подій і процесів, те, що формує якісно новий формат розвитку політичної ситуації.

Внутрішньо, з точки зору механізмів реалізації, інтрига, як правило, є результатом цілеспрямованих зусиль, політико-психологічної гри політичних сил або окремих політичних діячів, наслідком чого є формування ілюзії створення видимості начебто спонтанного, несподіваного, мимовільного розвитку цих подій. Найвиразніше ці механізми інтриги виявляються в такому їх різновиді, як політична змова.

Значно рідше інтрига є наслідком дійсно випадкового збігу обставин – у цьому випадку вона зазвичай є тією грою політичного випадку, наслідками якої можуть скористатися найнесподіваніші сили і фігури. Прикладом останнього може слугувати складна ситуація в ході розвитку Великої французької революції, коли у результаті взаємної і заплутаної боротьби різних політичних сил виникла ситуація безладдя, що спричинило прихід до влади Наполеона Бонапарта.

Психологічна інтрига – один з найдавніших, традиційних способів боротьби за владу і вплив. Згадки про перші інтриги присутні вже у античних авторів. Практика інтриг активно використовувалася в державах Стародавнього Сходу. Саме поняття виникло в Стародавньому Римі, політичне життя якого значною мірою будувалося саме на інтригах. Зокрема найбільш відомі приклади з того часу пов'язані з інтригами єгипетської цариці Клеопатри в її взаєминах з римськими імператорами.

Цілеспрямована інтрига є достатньо тривалим, динамічним процесом, що включає три компоненти:

по-перше, це зав'язка (поява задуму, мети, ідеї інтриги);

по-друге, кульмінація (виникнення критичної ситуації, що поєднує в собі максимум заплутаності, таємничості і, одночасно, готовності умов для досягнення поставлених цілей);

по-третє, вирішення (досягнення ініціаторами інтриги мети, прихованої від більшості).

За часом дії і внутрішнім динамізмом розрізняють:

швидкоплинні (наприклад, ті, що мають на меті фізичне усунення того або іншого політичного персонажа або навіть політичної сили – типу змови);

довгострокові, латентні, спрямовані на поступове усунення тих, хто перешкоджає цілям інтриги (наприклад, цілеспрямоване і етапне ослаблення впливу і підрив авторитету політичних опонентів).

Традиційні інструменти інтриги практично не зазнали змін в історії політики з найдавніших часів до наших днів. Це стосується як способів фізичного усунення, так і прийомів політичної і моральної дискредитації. Події останніх десятиліть підтвердили дієвість як терористичного акту (наприклад, замах на Ганді, у ході інтриги, в період апофеозу передвиборної кампанії в Індії 1991 р.), так і звинувачень у порушенні моральних норм і заборон типу схильності до алкоголізму і перелюбства (наприклад, інтрига, спрямована проти американського сенатора Г. Харта для його дискредитації як кандидата на президентський пост, і пов'язана з розголосом деталей його особистого життя; провал деяких кандидатів президента США Дж. Буша на міністерські посади у зв'язку із звинуваченням їх в прихованому алкоголізмі тощо). Сучасність збагатила “інструментальний арсенал” інтриг цілеспрямованим використанням процедур демократичного суспільства: наприклад, “організацією голосування” або підтасовуванням його результатів.

Політична інтрига може носити як внутрішньополітичний, так і зовнішньополітичний характер. Це визначається як сформованими цілями, так і масштабами розповсюдження і засобами досягнення цілей інтриги. Якщо в першому випадку йдеться про зміни балансу політичних впливів всередині окремо взятої держави, то в другому – у регіональному, континентальному або навіть загальносвітовому масштабі. Наприклад, політична інтрига, пов'язана з підписанням конфіденційних документів між Німеччиною і СРСР в кінці 30-х рр.

XX ст. (так званого “Пакту Молотова-Ріббентропа” і секретних протоколів до нього, за якими стояли особисто А. Гітлер і Й. Сталін), розпочавшись як інтрига регіонального значення (розподіл Польщі і “вирішення” Балтійського питання), незабаром переросла в континентальну, а потім вилилася у війну світового масштабу.

Схильність до використання інтриги як основного інструменту політики зазвичай визначається як “інтриганство”, а політик, схильний до інтриги, як “інтриган”. Відомими майстрами політичної інтриги були такі політики, як кардинал і прем’єр-міністр Франції А. де Рішел’є; один з “батьків-засновників” британської секретної служби письменник Д. Дефо, який часто виконував особливо делікатні доручення французького двору. В історії Росії – граф Лесток – наперсник імператриці Єлизавети; міністр трьох імператриць граф А. Бестужев та ін. В історії XX ст. визнаними майстрами політичної інтриги вважаються Й. Сталін, Мао Цзедун, керівник абверу німецький адмірал В. Канаріс та ін.

### *Політична змова*

Політична змова є таємною угодою (домовленістю, змовою) декількох осіб, що виступають в індивідуальній якості або як лідери політичних сил щодо сумісних дій проти будь-кого або, рідше, чого-небудь для досягнення певної політичної мети. Політична змова – особливий різновид політичної інтриги, що відрізняється максимально можливою конспіративністю і негативною, деструктивною, а не творчою спрямованістю. Змова – це завжди “проти”, а не “за”.

Значна кількість відомих змов, урахувавши, що механізми найуспішніших так і залишаються таємними, в історії мала індивідуально спрямований характер і була спрямована проти конкретних осіб – перш за все, проти індивідів – носіїв влади. Як правило, змови не проти персони, а проти певної ідеї, системи в цілому, зазнавали невдач – для реалізації подібних масштабних цілей потрібні інші масштаби учасників. Прикладом такої невдалої змови є змова декабристів 1825 р., спрямована не стільки проти особи Миколи І, скільки проти ідей самодержавства та кріпацтва. Змова як специфічний, найбільш персоніфікований вид політичної інтриги вирізняється необхідністю максимальної відповідності між локальним числом учасників і локальністю мети, що досягається.

Реальна змова є одним з традиційно ефективних засобів боротьби за владу і вплив у політиці. Історично перші змови були спрямовані на фізичне усунення політичного супротивника, що вирішувало проблему кардинально, наприклад, змова Брута проти Цезаря, майбутньої імператриці Катерини II проти свого чоловіка тощо. З часом сутність цього методу дещо змінюється: замість фізичного усунення достатнім стало політичне відчуження опонента. Саме такий варіант почав активно використовуватися щодо перших осіб держави. Класичним прикладом такої змови у XX ст. є історія усунення М. Хрущова з вищої посади в КПРС в результаті змови Л. Брежнєва і його оточення. Іншим прикладом політичної змови стали цілеспрямовані дії ДКНС з ізоляції М. Горбачова у Форосі з метою подальшого усунення його від влади.

Пом'якшення цілей і методів змов детермінувало зміни функціональних ролей їх учасників. Раніше традиційно структуру учасників змови складали три групи осіб: максимально зацікавлені ідейні натхненники, які отримували найбільшу вигоду у разі його успіху; організатори-розробники з числа їх прихильників і помічників, а також безпосередні виконавці, які досить часто не володіли всією інформацією про змову і отримували небагато у разі успіху. Як приклад, широко відома змова французького кардинала А. Рішельє проти англійського прем'єр-міністра герцога В. Бекингема, що призвело до вбивства останнього.

Проте жорсткі функціональні відмінності почали зменшуватися: для збереження таємниці необхідно було скорочувати коло осіб, що знали про змову. Саме тому натхненники були змушені ставати одночасно і організаторами, і навіть безпосередніми виконавцями. Наприклад, змова членів вищого радянського керівництва в 1953 р. проти Л. Берії: ініціаторам цієї змови довелося не тільки особисто розробити всі нюанси здійснення арешту супротивника, але й активно брати участь у ній. Відомо, що в критичний момент М. Хрущов особисто витягнув пістолет і наказав заарештувати Л. Берію.

Роль змови як психологічного інструменту політики залежить від ступеня демократизації суспільства. Вона є найбільш відчутною в тоталітарних і авторитарних соціально-політичних системах, в яких питання влади й управління сконцентровані у вузькому середовищі

політичної еліти та вирішуються в межах не стільки інституціоналізованої, правової, скільки міжособової взаємодії. У таких системах найбільш поширені палацові перевороти і терористичні акти, спрямовані проти владних осіб, при цьому особливого значення набуває характер особистих взаємин між членами еліти, їх амбіції і зусилля із захоплення влади. У зв'язку із не достатньою сформованістю політичної культури, суспільство легко приймає такі явища та їх наслідки.

Навпаки, при демократичному, правовому способі організації соціально-політичного життя роль змов знижується. У таких суспільствах боротьба за владу носить значно ширший, відкритий характер, вимагає для успіху залучення значної кількості людей, що в умовах змови є неприйнятним. Змова як інструмент політики протистоїть свідомій участі в ній широких мас. Суспільство, в якому змови відіграють значну роль, не може вважатися демократичним і перебуває в небезпечному становищі. Усунення самої можливості змов – умова нормального соціально-політичного розвитку, пов'язаного з гласністю і масовою участю членів суспільства в ухваленні політичних рішень.

### ***Політичний анекдот***

Політичний анекдот – від франц. anecdote (розповідь, забавна історія), коротка смішна розповідь про будь-яку політичну ситуацію, поведінку і риси вдачі лідера або представника будь-якої групи. Анекдот відрізняється навмисною гіпертрофією рис і ситуацій, аж до абсурдизації, що сприяє виразному запам'ятовуванню і виявленню певних сторін політичного життя. Для їх формулювання використовуються загальновідомі персонажі. Анекдот є гострим засобом політичної боротьби. Його завдання – дискредитація супротивників, формування симпатій до прихильників, перш за все, до своїх політичних лідерів. Порівняємо два короткі анекдоти.

Перший: Л. Брежнев (1980 р.) з папірця відкриває Олімпіаду: “О! О! О! О! О!” (лист паперу з його текстом починається з п'яти кілець, олімпійської емблеми).

Другий: “Ви чули, Андропов руку злавав!” – “Кому?”.

Відповідно, змальовуються два образи керівника з різним до них ставленням. Терпимо-доброзичливе ставлення до недалекоглядності Л. Брежнева різко контрастує з очікуванням жорсткості від того, хто прийшов йому на зміну – Ю. Андропова.

Часто анекдоти формуються спонтанно в масовій буденній свідомості, відображаючи відповідне сприйняття політики населенням, і є результатом колективної творчості, частиною міського, сільського і іншого фольклору. Часто, проте, анекдоти конструюються або, принаймні, розповсюджуються спеціально, для виконання певних політичних функцій.

Зазвичай серед верств населення зі значним розривом у рівнях освіти, культури, а також позицій щодо політичного життя, стихійно функціонують і укоріняються різні типи анекдотів, що відрізняються помітною конфронтацією політичних оцінок.

Крім згаданих методів та прийомів, що використовуються в системі політичних взаємин, можемо також назвати: політичні чутки, політична гра, політична провокація, політичний блеф, політичний шантаж, політичне видовище, політична демагогія, політичний ритуал тощо.

## 2. Політична мімікрія

*Політична мімікрія* – це безпринципне пристосування до навколишнього соціально-політичного середовища, до умов життя заради досягнення певних вигод.

В аналітичному розумінні політична мімікрія означає складний комплекс захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дозволяють вижити тим соціальним групам, силам і прошаркам, для яких у суспільстві виникли нестерпні умови життя і діяльності. Це вимушений засіб самозахисту в кризових ситуаціях. Подібними засобами, зокрема, було вимушене пристосування інтелігенції в радянському суспільстві після перемоги Жовтневої революції 1917 р. Саме поява понять типу “пролетарська (робітничо-селянська, трудова, революційна тощо) інтелігенція”, “пролетар розумової праці” і так далі означало виражене вимушене прагнення пристосуватися до ситуації, що склалася, заради подальшого виживання.

Крім узагальнено-політичного, існує і конкретно-психологічний ракурс розгляду політичної мімікрії як тактичної властивості тих або інших політичних діячів, сил, партій і рухів змінювати своє ідеоло-

гічне забарвлення, маскуючись під виразників інтересів того чи іншого прошарку.

Психологія мімікрії в практичній політиці виявляється на рівнях окремого індивіда, малої групи і соціально-політичної організації. *У першому випадку* говорять про мімікрію конкретного політичного діяча. Так, Наполеон Бонапарт, перш ніж проголосити себе імператором і засновником нової монархічної династії, представлявся як лютий захисник антимонархічної революції. *У другому випадку* – це мімікрія невеликої групи людей, що прийшли до влади заради реалізації власних, як правило, корисливих інтересів (наприклад, військова хунта, що здійснила насильницький антиконституційний переворот), але що видають себе за поборників інтересів всього народу. *У третьому випадку* йдеться про політичні організації, партії або суспільно-політичні рухи, що використовують прийоми політичної мімікрії для здобуття масової підтримки, “мандатної довіри” для здійснення своїх цілей.

Найбільш поширеним прийомом політичної мімікрії у сучасній практиці є демонстративний популізм – пропагандистська риторика і політичні жести на будь-які, зазвичай нереальні обіцянки під час передвиборних кампаній.

Необхідність вдаватися до прийомів політичної мімікрії та їх ефективність пов’язані з рівнями політичної культури і політичної свідомості суспільства. При їх достатньому розвитку в демократичному, добре інформованому суспільстві з масовими навиками розуміння людьми власних інтересів і терпимістю до інтересів інших, із сформованою багатопартійною плюралістичною політичною системою в рамках правової держави необхідність у мімікрії як засобу виживання і самозахисту різко знижується. Це стосується і потенційної ефективності і, відповідно, привабливості прийомів мімікрії для досягнення вузькогоспичних, особистих, групових або корпоративних цілей.

Мімікрія як політико-психологічний феномен має різні форми вияву, однією з яких є популізм. Хоча єдиного визначення популізму немає, спрощено його можна пояснити як загравання політиків з народом з метою отримання популярності, щоб їх побачили, почули, повірили і, в кінцевому рахунку, для завоювання чи утримання влади.

Тому актуальним видається аналіз мімікрії та популізму як політичних технологій, які часто використовуються вітчизняними політиками

Історія свідчить, що політичні діячі у різні часи намагалися збільшити кількість своїх прихильників за допомогою різних методів. Відомо, що у 1891 р. у США було засновано Народну партію, яка активно використовувала популізм як вид боротьби за права громадян. Після того популізм розвивався у різних варіаціях, наприклад, “гандизм” в Індії чи “піронізм” в Аргентині.

Проте мімікрію і популізм, з одного боку, можна розглядати як певну гру на труднощах громадян та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади. З іншого боку, ці феномени є ототожненням демократії з необмеженою реалізацією волі більшості; пропагуванням політичних цілей незалежно від наявних партій та інституцій через безпосереднє звернення до народу з метою тиску на владу, політичну еліту.

Тобто мімікрія і популізм є технологічними формами боротьби за владу. І в одному і в іншому випадку йдеться про відверту маніпуляцію свідомістю громадян, ці феномени виступають інструментами для отримання влади, використовуються у боротьбі проти наявних політичних режимів чи для зміни політичної еліти.

### **3. Психологічна війна: форми та особливості**

*Психологічна війна* – у широкому сенсі це цілеспрямоване і планомірне використання політичними опонентами психологічних та інших засобів (пропагандистських, дипломатичних, військових, економічних, політичних і под.) для прямого або непрямого впливу на думку, настрої, відчуття і, у результаті, на поведінку супротивника з метою змусити його діяти в бажаних напрямках.

Психологічна війна як реальний політико-психологічний процес спрямована на підрив масової соціальної бази політичних опонентів, на руйнування впевненості в правоті і здійсненності ідей супротивника, на ослаблення психологічної стійкості, морального духу, політичної, соціальної і всіх інших видів активності мас, що знаходяться під впливом опонентів. Кінцевою метою психологічної війни є схильність масової свідомості і масових настроїв через невдоволення до

деструктивних дій. Досягнення такої мети може виражатися в різних формах: від підготовки і провокації масових виступів для усунення політичного режиму до збудження інтересу до соціально-політичних і ідеологічних конструкцій альтернативного характеру.

Практично “психологічна війна” означає перенесення ідейно-політичної боротьби зі сфери теоретичної свідомості в сферу свідомості буденної. У ній звертаються не до наукових доказів і логічних аргументів, не до розуму і навіть не до фактів, а до ірраціональних явищ. До таких відносять емоції і інстинкти (соціальна і національна гордість, корислива зацікавленість, державні амбіції, інстинкти соціального і національного самозбереження і под.), забобони (расові, національні) і упередження (зазвичай традиційно-історичного характеру); різноманітні соціально-ідеологічні міфологічні конструкції.

Найбільш поширені прийоми психологічної війни поділяться на три групи:

#### 1. Прийоми “психологічного тиску”

Це багаторазове повторення однієї і тієї ж помилкової тези, посилення на авторитети у поєднанні з різними спекуляціями (починаючи від спотворення цитат і закінчуючи посиланнями на неіснуючі джерела); маніпуляція (“гра”) цифрами і фактами для створення видимості об’єктивності і точності; тенденційний підбір ілюстративного матеріалу з акцентом на ефект “драматизуючої дії”; страхітливі “начесні ілюстрації” пропагандистських поглядів і позицій, інші аналогічні прийоми, розраховані на створення емоційного дискомфорту і нейтралізацію здатності людини раціонально оцінювати інформацію, що надається.

Прикладом такого психологічного тиску є так звана “геббельсівська пропаганда”, що впливала із цинічної презумпції того, що брехня, щоб бути ефективною, повинна бути масованою, великомасштабною, безсоромною та безперервною. У витонченіших варіантах психологічний тиск включає деякі елементи істини, використувані як прикриття масованої дезінформації.

Наприклад, у період піку “холодної війни” в 1975 р. одна із західнонімецьких газет протягом двох місяців у чотирьох номерах, розвиваючи тему радянської військової загрози, послідовно збільшувала число соціалістичних танків у Європі: 13 500 танків – у номері від 8 жовтня, 15 500 – від 12 грудня; 16 тис. – від 16 грудня; 18 тис. тан-

ків – від 17 грудня. Водночас кількість “західних танків” за той час зменшилася з 6 до 5 тис.

## 2. Прийоми непомітного проникнення в свідомість об’єкта дії

Це реклама свого (красивого і безтурботного) способу життя, розповсюдження бажаних (зазвичай власних) політичних цінностей і стандартів своєї масової культури через музику, розважальні телепрограми та кінофільми, а також через моду (на одяг, особливо з елементами політичної символіки, предмети побуту, відпочинку, туризму тощо). Це також масове розповсюдження чуток і пліток як альтернатива офіційній пропаганді політичного опонента. Ще одна складова частина – конструювання та впровадження в масову свідомість політичних анекдотів, псевдо фольклорних (“народних”) приказок і прислів’їв. Значна частина прийомів непомітного проникнення в свідомість об’єднується поняттям “соціологічна пропаганда”.

Концепції соціологічної пропаганди зорієнтовані на поступове підсвідоме зараження як супротивників, так і потенційних союзників найпривабливішими елементами способу життя, яким надається перевага. Бувши формально позбавленою ідеологічних ознак і політичних цілей, така пропаганда є стратегічно ефективною. Порушуючи потреби й інтереси людей, вона діє на довгострокові чинники, що визначають поведінку. Грунтуючись на детальному плануванні та диференційованій дії на різні соціально-політичні сили, така пропаганда здійснюється “по наростаючій”, через послідовні етапи дії.

## 3. Прийоми, засновані на прихованому порушенні та спотворенні законів логіки

До них належать: підміна тез, помилкова аналогія, висновки без достатніх підстав, підміна причин слідством, тавтологія тощо. Така психологічна війна найбільш ефективна щодо малоосвічених прошарків суспільства, не здатних вловити раціональні аргументи та схильних приймати на віру запропоновані їм конструкції.

Психологічна війна не є автономним аспектом у політичній боротьбі. Це один з компонентів системи політичних відносин, який присутній як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. У зовнішньополітичній сфері вона передбачає застосування проти ворога психологічно ефективною пропаганди в комплексі з іншими методами дії. У внутрішній політиці – зазвичай обмежується пропагандистським

протистоянням політичних опонентів, хоча може набувати, в окремих випадках, і більш складний, комплексний характер.

Крім згаданих методів та прийомів, що використовуються у системі політичних взаємин, можемо також назвати: політичні чутки, політичну гру, політичну провокацію, політичний блеф, політичний шантаж, політичне видовище, політичну демагогію, політичний ритуал тощо.

## Література

1. Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.
2. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / пер. с польского В. Н. Поруса. Москва : Прогресс, 1981. 278 с.
3. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Новая школа, 1996. 352 с.
4. Дембицька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / за ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 145–158.
5. Комарницька М. Методи здійснення політичної поведінки. Політична психологія : науковий збірник. Львів : Ліга Пресс, 2003. С. 100–102.
6. Психологія масової політичної психології та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ : Вид-во “ДОК – К”, 1997. 164 с.
7. Фролов П. Д. Психотехнології впливу на виборця: правда й вигадки. *Наукові студії із загальної та політичної психології* : зб. ст. Вип. 5 (8). Київ : Абрис, 2002. С. 169–182.
8. Чередниченко О. Т., Омелаєнко І. Б. Соціопсиходіагностична програма стратегій впливу на масову свідомість у період виборчих кампаній. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 288–290.
9. Шевяков О. В. Форми і методи психологічного забезпечення політичного іміджмейкнгу і реклами. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 290–292.

---

## **РОЗДІЛ 2**

### **САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Самостійна робота є основним способом оволодіння курсантами матеріалом у вільний від обов'язкових навчальних занять час, але її зміст визначається робочою програмою, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача.

До самостійної роботи курсантів належать усі види робіт, які вони виконують під час підготовки до всіх аудиторних занять, у процесі підготовки домашніх або аудиторних завдань, навчально-наукової або науково-дослідної діяльності, незалежно від того, чи проводиться вона без участі або за умов консультування викладачем поза розкладом або за розкладом, що регламентує самопідготовку.

З дисципліни “Політична психологія” рекомендовано такі види самостійної роботи:

- самостійне вивчення й поглиблене опрацювання певних розділів дисципліни та її окремих питань;

- вивчення матеріалу лекцій за конспектом, рекомендованими підручниками і спеціальною літературою;

- пошук та вивчення додаткової літератури;

- кодування інформації (складання схем, таблиць);

- виступ з повідомленнями на семінарських заняттях;

- написання рефератів, доповідей, оглядів, звітів;

- проведення самостійних або групових психологічних досліджень;

- виконання вправ, розв'язання задач, тестів, кросвордів;

- виконання письмових контрольних робіт.

Під час самостійної роботи курсант має опрацювати спеціальну термінологію, з якою знайомиться під час вивчення відповідних тем дисципліни. Основним видом самостійної роботи є аналіз наукових

літератури. Для більш ефективного засвоєння матеріалу варто реалізувати низку вимог:

- систематичність;

- свідоме засвоєння матеріалу;

- розуміння прочитаного (розуміння змісту, понять, термінів і положень);

- розуміння написаного;

- критичне ставлення до написаного.

Прийоми, які варто використовувати при роботі з науковою літературою:

- перегляд літератури (титального аркуша і змісту);

- складання плану, виокремлення переліку тих питань, які розглядаються;

- складання тез (стисле викладення матеріалу частини книги);

- оформлення конспекту.

Формами контролю самостійної роботи курсантів є: індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Оцінювання самостійної роботи курсанта включає оцінки за виконання завдань, передбачених у навчально-методичному комплексі для змістового модуля, що контролюється.

## ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

№ з/п	Тематика завдань	Література
1	Предмет і завдання політичної психології. Основні категорії аналізу політичної психології. Основні підходи до розуміння феномену політики. Політична психологія в історичному аспекті. Перспективи політичної психології	1, 3, 7, 9, 53, 55, 59, 60
2	Основні поняття та категорії політичної психології. Базові категорії психологічних наук: особа, образ, мотив, активність, взаємодія. Сучасне розуміння їх змісту; зв'язок з парадигмами поза психологічним поясненням соціально-політичних явищ	1, 2, 3, 5, 7, 8, 11, 29, 37, 43, 44, 53, 55, 60
3	Політика як об'єкт психологічного дослідження. Взаємозв'язок психологічного та політичного в соціальній сфері. Проблема психологічної інтерпретації політико-ідеологічних феноменів. Основні методи дослідження політичної психології	2, 3, 5, 6, 9, 13, 15, 18, 25, 30, 33, 34, 43, 47, 59, 66
4	Психологічні проблеми політичної свідомості та поведінки. Політична свідомість та політична поведінка як основні категорії політичної психології. Колективне несвідоме у політиці. Проблема політичної поведінки у психології. Політична свідомість на шляху від тоталітаризму до демократії	1, 4, 5, 8, 13, 25, 27, 34, 53, 56, 65
5	Динаміка політичної свідомості. Політична свідомість як одна з центральних категорій сучасної політичної психології. Основні форми політичної свідомості: індивідуальна, групова та масова. Повсякденні та теоретико-ідеологізовані форми функціонування політичної свідомості. Психологічні механізми управління функціонуванням політичної свідомості. Знання, оцінки і переконання як основні функціонуючі форми політичної свідомості	1, 3, 4, 5, 8, 9, 24, 25, 51, 54, 58, 65

№ з/п	Тематика завдань	Література
6	<p>Психологія масової поведінки в політиці.  Історичні аспекти дослідження проблеми масової поведінки у психології.  Психологічні закономірності масової поведінки</p>	<p>1, 4, 5, 8, 12,  22, 26, 30, 40,  43, 48</p>
7	<p>Психологія великих груп у політиці.  Поняття і типи великих соціальних груп.  Організація як забезпечення життєдіяльності суспільства, його психологічних і практичних потреб, спадкоємності його соціокультурних характеристик.  Соціально-політичні типи первинних ВСГ. Політико-психологічні механізми їх формування та життєдіяльності: біо- і етногенез, спільність території, ефект належності до даної ВСГ; процеси самоідентифікації. Етнос як реальна ВСГ. Психічний склад етносу</p>	<p>1, 4, 6, 8, 26,  40, 43, 48, 54,  60</p>
8	<p>Психологія політичного впливу.  Основні психологічні аспекти категорії політичного впливу.  Соціально-психологічні механізми та методи політико-ідеологічного впливу</p>	<p>2, 4, 5, 8, 10,  13, 17, 22, 36,  38, 46, 51, 56,  62</p>
9	<p>Психологія політичного лідерства.  Психологічні теорії політичного лідерства.  Особистісні детермінанти прийняття політичних рішень</p>	<p>2, 4, 6, 11, 15,  27, 33, 45, 50,  54, 63.</p>
10	<p>Феномен інформаційного простору в політичній психології.  Соціально-психологічні методи вивчення популярності та впливовості ЗМІ.  Психологічні методи впливу на аудиторію</p>	<p>3, 5, 7, 9, 14,  32, 65</p>
11	<p>Політичний імідж як проблема соціально-політичної психології.  Складові іміджу як складного соціально-психологічного феномену.  Психологія політичного іміджмейкінгу</p>	<p>2, 4, 6, 11, 15,  27, 33, 45, 50,  54, 63, 71, 72</p>

№ з/п	Тематика завдань	Література
12	Психологічні основи політичної реклами. Психологічні механізми політичної реклами Соціально-психологічні передумови та наслідки впливу політичної реклами	2, 4, 5, 8, 10, 13, 17, 22, 36, 38, 46, 51, 56, 62
13	Психотехнології виборчих кампаній. Види психотехнологій. Політичний маркетинг. Електоральна інженерія Етичні проблеми залучення психотехнологій до виборчого процесу	2, 4, 5, 8, 10, 13, 17, 22, 36, 38, 46, 51, 56.
14	Психологія електоральної поведінки. Історія дослідження проблеми політичного та електорального вибору громадян. Теорії електоральної поведінки. Основні напрями сучасного вивчення проблеми	1, 5, 8, 10, 19, 20, 24, 46, 54, 56, 75, 70
15	Проблеми політико-психологічного характеру в сучасному суспільстві. Упередження та дискримінація. Етнічні та релігійні конфронтації у сучасному суспільстві	2, 3, 4, 8, 18, 27, 28, 32, 49, 53, 58, 70

---

## **РОЗДІЛ 3**

### **МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ**

Одним із головних напрямів формування якісного рівня освіти, який задовольняє потреби майбутніх спеціалістів в інтелектуальному і професійному розвитку, є залучення курсантів до наукової роботи через виконання ними індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Необхідність оволодіння курсантами методами наукової діяльності та наукового пізнання не підлягає сумніву, оскільки без науково-дослідної роботи неможливо здійснювати професійну підготовку спеціалістів.

На сучасному етапі збільшується обсяг різноманітної інформації, відбувається її бурхливий розвиток і швидке старіння, а, отже, й знецінення набутих знань. Природно, що за таких умов вимагати від курсантів запам'ятовувати інформацію, яка до закінчення навчання може застаріти, – справа, яка не має логічної перспективи. Єдиним виходом є перебудова підходу до навчального процесу таким чином, щоб забезпечити засвоєння знань, які б дали можливість не тільки безпосередньо їх застосовувати, але й сформувати здатність до самостійного пошуку і засвоєння нових досягнень психолого-педагогічної науки.

Самостійна діяльність курсантів під час виконання індивідуальних завдань – явище складне і багатогранне. Вирішувати це завдання на практиці, коли виникає потреба враховувати вікові особливості та можливості курсантів, їх загальноосвітню підготовку, а також специфіку кожної навчальної дисципліни, дуже важко. Крім того, навчальний матеріал, викладений у підручниках та посібниках, не відтворює структуру науки в цілому. Навчальне забезпечення старого зразка містить матеріал, який пояснює та диктує, або подає його навчальний зміст то у розгорнутому, то у згорнутому вигляді. Отже, щоб успіш-

но керувати самостійною роботою курсантів, динамікою її складових процесів, необхідно чітко уявляти місце та призначення індивідуальних навчально-дослідних завдань.

При вивченні матеріалу курсу “Політична психологія” обов’язковим є виконання реферату.

**Реферат** (від. лат. *refereo* – повідомляю, доповідаю) – це стислий виклад у письмовому вигляді наукової літератури з теми, вчення, змісту книги тощо. Реферат також передбачає наявність доповіді на дану тему, що включає огляд наукових та інших джерел з обраної теми або виклад змісту пошукової роботи. Важливо зазначити, що у рефераті необхідно не лише висвітлити відповідну інформацію, а й показати своє ставлення до неї. Реферат демонструє ерудицію дослідника, його вміння самостійно аналізувати, систематизувати, класифікувати й узагальнювати суттєву наукову інформацію.

Обсяг реферату визначається специфікою теми та змістом матеріалу, кількістю відомостей, їх науковою цінністю або практичним значенням. Рекомендований обсяг становить 10–20 сторінок друкованого тексту.

#### *Структура реферату:*

вступ (відображається актуальність дослідження та важливість його розв’язання в контексті даної дисципліни, обсяг 1–1,5 друкованого аркуша);

основна частина (вона може складатися з декількох розділів, в яких викладається основний матеріал дослідження, кожен із них виділяється логічною завершеністю та має окрему назву; обсяг – не менше 7 друкованих аркушів);

висновки.

У першому розділі, як правило, наводяться основні теоретичні проблеми дослідження з теми, зазначаються учені минулого, які вивчали цю проблему, які ідеї висловлювали. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується потреба в їх дослідженні.

У наступних розділах наводиться поглиблений аналіз сучасного стану досліджуваного явища. Особлива увага надається виявленню нових ідей та гіпотез, їх зв’язку з практикою. Висловлюються власні думки щодо перспектив розвитку проблеми.

Особливу увагу варто звернути на оформлення висновків. У них підбивається підсумок проведеної роботи та наводяться основні уза-

гальнення дослідження, обсяг – не менше 1–2 друкованих аркуша. Далі подається список використаних джерел (перелік публікацій, якими користувався автор під час дослідження; бажано, щоб це були найновіші публікації – монографії та наукові статті). Кількість найменувань у списку літератури – не менше 10 праць, які оформленні відповідно до сучасних вимог оформлення бібліографії.

Загальний обсяг реферату – від 10 до 20 друкованих сторінок. 14 кегль (Times New Roman), інтервал – 1,5 з полями – 1 см (праворуч), 2,5 см (зверху), не менше 2 см (знизу), або 20–25 сторінок писаного тексту. Посилання на літературу можуть бути посторінковими або розміщуватися в кінці кожного розділу. На обкладинці реферату зазначаються назва вузу, прізвище, ім'я та по батькові виконавця, кафедра, тема реферату, назва дисципліни, факультет, курс, група, форма навчання.

Відповідно до специфіки навчальної дисципліни викладач доповнює або видозмінює вимоги з метою підвищення продуктивності підготовчого етапу дослідження та представлення.

При оцінюванні реферату викладач має брати до уваги основні вимоги до змісту, структури та оформлення реферату.

Оцінка за реферат виставляється з урахуванням таких критеріїв:

- актуальність та практичне значення теми реферату;
- логічність структури;
- обґрунтованість використання теоретичних положень;
- акцентування на актуальні напрями, методи політичної психології;
- якість узагальнення й аналізу теоретичного матеріалу;
- повнота та змістовність висновків;
- обґрунтованість рекомендацій та їхнє практичне спрямування;
- дотримання правил та вимог оформлення роботи.

## ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ З КУРСУ “ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ”

Зміст поняття “політична психологія”, його генеза.

Предмет і метод політичної психології.

Основні напрямки політичної психології.

Основні особливості політичної психології.

Політичні цінності, політичні потреби, політичні інтереси, політичні думки, політичні міфи, політичні традиції.

Взаємозв’язок політичної психології з іншими науками, насамперед суспільними.

Політична свідомість як психологічний феномен.

Особливості політичного мислення.

Маси та масова свідомість. Їх взаємозв’язок і взаємозалежність.

Громадська думка: суть, особливості формування та вияву.

Влада. Її визначення вітчизняними та зарубіжними спеціалістами.

Особливості типів та джерел влади.

Поняття “національна психологія”.

Національний характер. Його риси.

Психологічно-політичні особливості суспільства перехідного періоду.

Особливості політичних орієнтацій громадян, їх зумовленість.

Чим зумовлюється вибір людиною своєї життєвої позиції, і якою є детермінація політичного вибору?

Політична участь, її основні причини та мотиви.

Основні форми політичної участі людини у політичному житті суспільства.

Відмінність між закритими та відкритими типами політичної поведінки.

Індивідуальний стиль політичної діяльності.

Основні типи політичної поведінки.

Політичний лідер. Ознаки класифікації політичних лідерів.

Основні рівні політичного лідерства.

Проблеми лідерства в сучасній Україні.

Політична еліта, її функції.

Особливості політичної еліти в сучасній Україні.

Основні типи політичної культури.

Рівні політичної культури.

Основні функції політичної культури.

Особливості формування політичної свідомості громадян.

Політичні технології та політичний процес. Їх суть, особливості та взаємовплив.

Основні концепції і характеристики політичної участі як обов'язкової передумови політичного процесу.

Чим зумовлені політична поведінка та політична діяльність різних суб'єктів політичного процесу?

Якими мотивами керуються учасники політичного процесу?

Індивідуальні політичні технології та їх особливості.

Особливості використання загальних політичних технологій.

Механізм прийняття політичного рішення як однієї з поширених політичних технологій.

---

## РОЗДІЛ 4

### ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З БАЗОВИХ ТЕМ КУРСУ “ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ”

#### *Тема 1. Вступ до політичної психології*

Процес вироблення системи уявлень суб’єкта про себе у соціально-політичному плані – це:

- політична свідомість;
- політична самосвідомість.

Процес включення індивіда у політичну систему через оснащення його досвідом цієї системи – це:

- політична соціалізація;
- політична культура.

Політична поведінка – це:

- зовнішній бік політичної діяльності;
- результат функціонування політичної свідомості, політичного безсвідомого та політичної культури;
- діяльність з координації чужих інтересів у межах суспільства.

Процес включення індивіда у суспільство через оснащення його досвідом поколінь, закріпленням у культурі, є:

- політичною соціалізацією;
- політичною культурою;
- політичною діяльністю;
- інше.

Психологічні особливості сучасної пропаганди є:

- предметом політичної психології;
- завданням політичної психології;
- методом політичної психології.

Історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот і окремих індивідів у сфері політики є:

- політична пам'ять;
- політична культура;
- політична свідомість.

Діяльність з координації чужих інтересів у межах суспільства – це: вищий рівень політичної свідомості; вищий рівень політичної поведінки; вищий рівень політичної культури.

Залежно від суб'єкта політичної свідомості структура політичної свідомості поділяється:

- на побутову та наукову політичну свідомість;
- індивідуальну, групову та масову політичну свідомість.

До функціональних форм політичної свідомості належить:

- когнітивний і мотиваційний блок;
- політичні знання, політичні вміння, політичні цінності, орієнтації, переконання, настанови, оцінки.

З якої галузі психології виокремилась політична психологія:

- загальна психологія;
- психологія праці;
- соціальна психологія.

Результатом політичної соціалізації є:

- політична активність, пасивність чи відчуження;
- формування політичної свідомості та політичної поведінки;
- політична діяльність;
- політична культура.

Чинником прагнення до влади за А. Адлером є:

- сублімація лібідо;
- комплекс меншовартості;
- політична соціалізація.

Поява соціоцентризму є етапом:

- політичної діяльності;
- політичної соціалізації;
- політичної поведінки.

Поява соціальних цілей є:

- початковим;

завершальним;  
проміжним етапом соціалізації.

Психологічні компоненти політичного життя суспільства, що формуються у процесі соціалізації і виявляються в політичній свідомості та поведінці, – це:

предмет політичної діяльності;  
структура політичної свідомості;  
предмет політичної психології.

За глибиною відображення політична свідомість поділяється:  
на побутову та наукову;  
індивідуальну, групову та масову.

Зміна конкретних політичних уявлень на абстрактні є:  
початковим;  
завершальним;  
проміжним етапом соціалізації.

Владна, розпорядницька, керуюча є функціями:  
політичної діяльності;  
політичного лідера;  
політики.

Проблеми психологічних механізмів політичної поведінки є:  
предметом політичної психології;  
завданням політичної психології;  
методом політичної психології.

Аналіз, порівняння, моделювання є:  
діагностичними;  
прогностичними;  
розвивальними методами політичної психології.

## ***Тема 2. Історія розвитку політичної психології як науки***

Поняття “харизматична влада” було введено в науку:  
Бертраном Расселом;  
Ніколо Макіавеллі;  
Максом Вебером.

Про те, що володар має поєднувати у собі риси лева та лиса, твердить:

Бертран Рассел;

Ніколо Макіавеллі;

Макс Вебер.

У харизматичного лідера переважає такий стиль керівництва:

ліберальний;

авторитарний;

демократичний;

будь-який.

Потреба у харизматичному лідері виникає, коли:

людям потрібне почуття безпеки, яке дає той, хто взяв справу у свої руки;

люди компенсують свої невдачі емоційною ідентифікацією з героєм;

люди прагнуть уникнути відповідальності;

правильно все;

правильно а), б).

Макіавеллізм – це риса особистості, яка означає:

а) переконання суб'єкта у тому, що при спілкуванні можна та необхідно маніпулювати;

б) здатність переконувати інших, розуміти їх наміри та причини їх вчинків;

в) схильність до емоційної залученості у безвідносні до перемоги деталі.

Лідер, який не прагне радикальних змін і месіанського положення, є:

харизматичним;

іконим;

Підтримка лідера-харизматика базується:

на раціональних факторах;

емоційних факторах;

Такі вислови, як “переможців не судять”, “мета виправдовує засоби” пов'язують з ім'ям:

Макса Вебера;

Зігмунда Фрейда;

Ніколо Макіавеллі.

Позначте те, що не належить до психологічних ознак харизми:

прибічники вірять у надякості лідера;

прибічники не згуртовані між собою;  
прибічники довіряють лідеру;  
прибічники є наступниками.

Прагнення до самоактуалізації як ознаку особистості лідера було введено в понятійний апарат психології представниками:

біхевіоризму;  
психоаналізу;  
гуманістичної психології.

Необхідність підтвердження надможливостей, складність віднайдення достойного наступника, необхідність пропаганди є проблемами влади, основаної:

на традиції;  
харизмі;  
праві.

Визначте серед переліченого архетипічні форми:

anima;  
архетипічна ситуація;  
animus;  
архетипічна фігура;  
архетипічний символ.

Архетип героїзованого злочинця, архетип тотожності істини та влади, архетип центрованої провини є:

загальнолюдськими архетипами;  
архетипами візантійської компоненти українського менталітету;  
архетипами західноєвропейського менталітету.

За З. Фрейдом прагнення до влади є результатом:

комплексу меншовартості;  
політичної соціалізації.  
сублімації лібідо.

Низка положень макіавеллізму була експериментально підтверджена представниками:

психоаналізу;  
біхевіоризму;  
гуманістичної психології.

Про те, що ідентифікація з архетипом героя призводить до виникнення “мана” – особистості (харизми) твердив:

З. Фрейд;

К. Хорні.

К. Юнг;

Архетип – це:

підструктура політичного без свідомого;

підструктура політичної свідомості;

підструктура безсвідомого.

Архетип героїзованого злочинця означає:

почуття провини перед авторитетом;

рівень досконалості минулого досвіду визначається не актуальністю, а давністю його використання;

вбачання елітарності в девіантній поведінці.

Архетип центрованої провини означає таке:

рівень досконалості минулого досвіду визначається не актуальністю, а давністю його використання;

почуття провини перед авторитетом;

вбачання елітарності в девіантній поведінці.

### ***Тема 3. Психологія влади***

Поняття “влада” є фундаментальним поняттям, яке об’єднує всі соціальні науки, аналогічно поняттю енергії у природничих науках.

Так вважав:

Бертран Рассел;

Ніколо Макіавеллі;

Макс Вебер.

Ресурси влади пов’язані зі змістом мотивації:

суб’єкта влади;

об’єкта влади.

Мотивація влади є мотивацією:

суб’єкта влади;

об’єкта влади.

Виділіть серед різних видів прагнення до влади невротичні:

прагнення до реалізації суспільно-корисної мети;

прагнення до позбавлення почуття неповноцінності;

прагнення до самореалізації;

прагнення до захисту від безпомічності;

прагнення до відчуття влади.

Більш ефективною є влада, яка становить:  
мету особистості;  
засіб реалізації мети особистості.

Основана на бажанні людини бути схожою на того, хто викликає симпатію, повагу, – це влада:

референтна;  
легітимна;  
експертна;  
інклюзивна;  
примусу;  
нагороди.

Основана на тому, що компетентна в значущому для нас питанні людина може бути впливовою, і не тільки в межах своєї компетенції, це – влада:

референтна;  
легітимна;  
експертна;  
інклюзивна;  
примусу;  
нагороди.

Вплив, пов'язаний із прагненням бути членом групи та діяти відповідно до групових норм, – це влада:

референтна;  
легітимна;  
експертна;  
інклюзивна;  
примусу;  
нагороди.

Влада тих, хто пише, над тими, хто читає. Це:

партократія;  
меритократія;  
райтократія.

Належність до партії зумовлена:

ідеологією;  
силою особистості лідера;  
іміджем партії.

Влада уповноважених над неуповноваженими – це:

партократія;

райтократія;

бюрократія.

Вотум – це:

рішення, виражене у формі голосування;

метод прийняття рішень, при якому обговорюване положення не голосується, а приймається через угоду.

Консенсус – це:

рішення, виражене у формі голосування;

метод прийняття рішень, при якому обговорюване положення не голосується, а приймається через угоду.

Психологічна теорія влади Кайтукова базується:

на категорії диктату;

категорії харизми;

категорії еліти.

Влада для себе – це:

S – Power;

P – Power.

До потреби у владі, за В. Каверінім, належить:

страх самотності;

потреба свободи;

потреба самоствердження;

прагнення збільшувати ресурси влади;

страх перед втратою влади.

До страхів володіння владою, за Дж. Верофом, належить:

страх самотності;

потреба свободи;

потреба самоствердження;

прагнення збільшувати ресурси влади;

страх перед втратою влади.

До мотивації влади, за Д. Вінером, належить:

страх самотності;

потреба свободи;

потреба самоствердження;

прагнення збільшувати ресурси влади;

страх перед втратою влади.

Акцент на дослідженні процесу використання влади ставить:

соціологія;

психологія;

філософія.

Асоціативні зв'язки лексеми “влада” досліджуються для характеристики:

режимів влади;

видів влади;

культурно-мовленнєвого концепту “влада”.

### ***Тема 5. Психологія політичного лідерства та масової поведінки в політиці***

Ефективність лідера зумовлена:

особистісними якостями та здібностями;

ситуацією;

взаємовідносинами;

правильно все;

правильно а), б).

Думка про те, що поява лідера є результатом місця, часу та обставин, притаманна представникам:

теорії рис;

ситуативної теорії;

теорії відношення.

Спроби пояснити лідерство на основі спадковості притаманні представникам:

теорії рис;

ситуативної теорії;

теорії відношення.

Спроби пояснити лідерство з точки зору стосунків у групі притаманні представникам:

теорії рис;

ситуативної теорії;

теорії відношення.

Інструментальне лідерство орієнтовано:

на завдання;  
відношення.  
Емоційне лідерство орієнтовано:

на завдання;  
відношення.

Лідерство більш ефективне в ситуаціях дуже сприятливих або дуже несприятливих:

інструментальне;  
емоційне.

Лідерство більш ефективне в помірно сприятливих чи несприятливих ситуаціях:

інструментальне;  
емоційне.

Маргінал – це:

людина натовпу;  
представник еліти;  
ні а) ні б).

Людина, яка завжди відчуває потребу звертатися до авторитету чи принципу, якому вона служить, є:

людиною натовпу;  
людиною еліти;  
маргіналом.

Людина, провідною цінністю якої є влада:

маргінального типу;  
демократичного типу;  
політичного типу.

Бажання влади тільки для себе, використання людей як засобів досягнення влади, володіння технологіями влади. Це характеристики:

політичного лідера;  
*homo politicusa*;  
представника еліти.

Відраза до політики, недовіра до влади, готовність до розриву з оточенням, неучасть у регулярних процесах. Це стратегічні настановлення:

людини натовпу;  
людини еліти;

маргінала.

Виділіть серед переліченого особливості поведінки людини у на-  
товпі:

відповідальність;

агресивність;

ефективність;

аморальність;

самоконтроль.

Лицар, Хазяїн, Генерал. Це метафоричні назви:

політичних типів;

типів політичних лідерів;

людини еліти.

Акцент на формування характеру лідерів та еліт через соціальну  
практику здійснюється в теорії еліти:

Б. Скінера;

Е. Фрома;

З. Фрейда.

Залежно від особистих якостей виділяють такі види еліт:

харизматична, олігархічна, професійна, аристократична;

пануюча, пасивна, опозиційна, контреліта;

аграрна, промислова, фінансова, інтелектуальна.

Залежно від ставлення до влади виділяють такі види еліт:

харизматична, олігархічна, професійна, аристократична;

пануюча, пасивна, опозиційна, контреліта;

аграрна, промислова, фінансова, інтелектуальна.

Пояснення елітності одних і посередності інших через навчальні  
здатності застосовується в теорії політичних еліт:

Е. Фрома;

Б. Скінера;

З. Фрейда.

Через посилення тиску натовпу на особисту свободу виникає та-  
кий вид маргіналів, як:

первинні маргінали;

вимушені маргінали.

## **Тема 6. Психологія політичної діяльності**

Назвіть психологічні компоненти організаційних здібностей політичного лідера:

---

Продовжте речення: Авторитарна особистість обирає такі комунікативні стратегії, як авторитарне домінування, тиск і .....

Основні характеристики авторитарної особистості:

авторитарне підкорення;

авторитарна агресія;

високий інтелект;

високий статус;

консерватизм.

Проблеми володіння та здійснення влади є предметом:

політичної психології;

політології;

політичної діяльності.

Схильність до психологічного аналізу поведінки інших – це індикатор такого компоненту організаторських здібностей політика, як:

психологічний такт;

психологічна вибірковість;

критичність;

суспільна енергійність.

Почуття міри у взаєминах – це індикатор такого компоненту організаторських здібностей політика, як:

психологічний такт;

психологічна вибірковість;

критичність;

суспільна енергійність.

Здатність до емоційно-мовленнєвого впливу – це індикатор такого компоненту організаторських здібностей політика, як:

психологічний такт;

психологічна вибірковість;

критичність;

суспільна енергійність.

Практичний психологічний розум, психологічний такт, психологічна вибірковість, вимогливість та інше, – це:

лідерські якості;

організаторські здібності;

функції політичної діяльності;

прояви політичної поведінки.

Ефективне прийняття політичних рішень залежить:

від готовності до політичної діяльності;

готовності до лідерства;

готовності до ризику.

Прагнення до влади А. Адлер пов'язував:

із сублимацією лібідо;

садомазохізмом;

неконструктивним шляхом розв'язання комплексу неповноцінності.

Поняття “авторитарний характер” було введено в психологію:

З. Фрейдом;

К. Юнгом;

А. Адлером;

Е. Фромом.

Культ сили, конвенціоналізм, забобонність, стереотипізм тощо – це параметри авторитарної особистості, які діагностує:

PWA – scale;

F – scale;

Mac – scale;

D – scale.

Позначте психологічні особливості, які характеризують особистість з демократичною спрямованістю:

консерватизм;

толерантність;

гнучкість мислення;

організованість;

діалогічність.

Функція формування політичної культури людей є функцією:

політичної психології;

політичної діяльності;

організаторської діяльності.

Авторитарна особистість виявляється у такій спрямованості спілкування за Е. Берном, як:

дитина – дитина;

батько – дитина;

дорослий – дорослий.

Особистість демократичного типу виявляється у такій спрямованості спілкування за Е. Берном, як:

дитина – дитина;

батько – дитина;

дорослий – дорослий.

Д – шкала діагностує:

авторитарну агресію;

антидемократизм;

догматичну прихильність системі цінностей.

Вибір, прогнозований через несвободу людини прийняти іншу альтернативу, є ознакою такого сценарію прийняття рішення, як:

демократичний;

авторитарний.

Політична діяльність вимагає наявності у лідера:

високого рівня загального інтелекту;

організаторських здібностей;

авторитарності.

Методика діагностики авторитарності, створена на психоаналітичних засадах, називається:

PWA – scale (Б. Альтемейєр);

D – scale (Дж. Даккітт);

F – scale (Т. Адорно).

## ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

**Абсентеїзм** – одна із форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмова від участі в них, пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, вияв байдужості до виконання людиною своїх прав та обов’язків.

**Абстрагування** – процес мислення, у результаті якого людина, відходячи від несуттєвого, формує в свідомості поняття “від конкретного до абстрактного”, при цьому абстрактне наповнюється конкретним змістом.

**Агресивність** – психічне явище, що виявляється в прагненні до насильства у міжособистісних стосунках; виявляється як ситуативний короточасний психічний процес або стан. Водночас може бути ознакою особистості і навіть рисою її характеру як результат недостатнього виховання або симптом психічного захворювання.

**Аномія прогресуюча** – характерне для частини населення розмивання чітких ціннісних орієнтацій у зміненій соціальній дійсності, зростаюча апатія, що підсилюється політичною індиферентністю, втрата позитивної перспективи щодо майбутнього.

**Аполітичність** – ухилення від участі у політичному житті, байдуже ставлення до питань політики. Виявляється в небажанні брати участь у політичних кампаніях, читати газети, дивитися телепередачі на політичні теми.

**Асоціація політичних психологів України (АППУ)** – створена за результатами Всеукраїнської наукової конференції “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави”, що відбулась у травні 1995 р. Це перше в Східній Європі офіційне об’єднання політичних психологів.

**Біополітика** – спеціальний розділ політичної психології, де досліджуються вияви альтруїзму, насильства, агресії, захисних реакцій, домінування та інших фундаментальних властивостей природи Homo Sapiens у політиці.

**Біхевіоризм** – провідна теоретична парадигма в західній психології, головним завданням якої є вивчення різноманітних форм політичної поведінки, а не думок і почуттів індивіда з приводу політиків і політики.

**Влада** – здатність та можливість здійснювати суттєвий вплив одних соціальних суб'єктів на інших за допомогою різних сил, засобів і способів.

**Волюнтаризм** – ідеалістичне вчення у психології та філософії, що визнає волю особливою, природною силою, яка лежить в основі психіки і буття загалом.

**Гегемонізм** – нав'язування поглядів, політики одним суб'єктом влади іншому.

**Груповий егоїзм** – зміст, спрямованість інтересів, цілей і норм поведінки групи та її членів, що протистоять суспільству, окремим особистостям.

**Дискримінація** – будь-яка відмінність, виняток, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Поняття охоплює виключення або обмеження можливостей для членів певної групи відносно можливостей інших груп.

**Експектації** – це система очікувань і вимог щодо норм виконання лідером соціальних ролей і відповідної їм діяльності.

**Експресивний натовп** – той, що ритмічно виражає ту або іншу емоцію: радість, ентузіазм, протест.

**Екстатичний натовп** – екстремальна форма експресивного натовпу.

**Ідеологічна легітимність** – громадянин розділяє цінності, які виражає влада.

**Ідеологія** – система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності й один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

**Інерція психіки в політиці** – означає нерухомість, бездіяльність. Це властивість психіки, по-перше, зберігати стан спокою або прямолінійного рівномірного руху доти, доки яка-небудь зовнішня причина (явище, процес, ситуація) не виведе її з цього стану. По-друге, це здатність набувати під дією певної кінцевої зовнішньої причини певне кінцеве прискорення і продовжувати реагувати на цю причину навіть у тому випадку, коли її реальний вплив зник.

**Інстинкти** – вроджені моделі поведінки, що детерміновані біологічно та задають напрямок енергії поведінки.

**Інфантилізм політичний** – політична незрілість, нездатність правильно орієнтуватися у політичному житті, що робить людину політичною іграшкою або прирікає на політичну пасивність.

**Колективне несвідоме** – термін, введений К. Юнгом для позначення особливого класу психічних явищ, які, на відміну від індивідуального (особистого) несвідомого, є носіями досвіду філогенетичного розвитку людства, що передається у спадок через мозкові структури. Змістом колективного несвідомого є архетипи – загальні апріорні схеми поведінки, які в реальному житті людини наповнюються конкретним змістом.

**Конвенціональний натовп** збирається із приводу заздалегідь оголошеної події: мітинг, концерт, футбольний матч.

**Конформізм** – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання дійсного стану речей, законів, норм, правил, безумовне схилення перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та інших смаків окремих людей.

**Лідерство** – це різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху вниз, а також те, що її носієм є не більшість, а одна людина або група осіб.

**Маргінали** – індивіди, чії біологічні та поведінкові характеристики відрізняються від усталеного еталону в даному виді живих істот.

**Масова свідомість** – особливий, специфічний вид суспільної свідомості, властивий значним неструктурованим множинам людей, в якому відображені знання, уявлення, норми, цінності, які поділяють маси, і ті, що сформовані в процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичних реалій, інформації. Функціонує як на груповому, так і на індивідуальному рівні.

**Методи дистанційного аналізу** – методи використовувані у політичній психології, коли об'єкт недоступний досліднику. У таких випадках вивчаються не тільки тексти їх виступів, але й відеозаписи, мемуари та інші прямі й непрямі джерела даних про особистість у політиці.

**Метод побудови семантичного простору** – метод політичної психології, що використовується для вивчення політичного менталітету тих груп, які мають артикульовані політичні цінності.

**Натовп** – це контактна, ззовні неорганізована спільнота, що відрізняється високою мірою конформізму індивідів, які її формують і діють надто емоційно й одноставно.

**Національна свідомість** – містить у собі всі форми суспільної свідомості, політичні, правові, філософські погляди, мораль, науку, мистецтво, релігійні погляди, поряд з іншими факторами відображається в індивідуально-психологічних особливостях.

**Нейролінгвістичне програмування** – напрям у психотерапії та практичній психології, що вивчає закономірності суб'єктивного досвіду людей через розкриття механізмів і способів моделювання поведінки і передачі виявлених моделей іншим людям.

**Паніка** – один з видів поведінки натовпу, психологічно характеризується станом масового страху перед реальною або уявною небезпечкою, наростаючого в процесі взаємного зараження і блокуючого здатність раціональної оцінки обстановки, мобілізацію вольових ресурсів та організацію спільної протидії.

**Політика** – сфера діяльності, у межах якої здійснюється реалізація індивідами та соціальними групами власних потреб за допомогою влади через управлінську діяльність.

**Політична доктрина** – систематизований набір політичних цінностей. Головна мета політичної доктрини – допомогти кожному, хто поділяє ці орієнтації, більш повно ототожнити себе із своєю політичною групою.

**Політичні емоції** – це форма плотського, часто неусвідомленого, але достатньо продуктивного віддзеркалення людиною процесів і явищ навколишньої політичної реальності у вигляді узагальнених оцінок і реакцій.

**Політична культура** – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. Охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

**Політична мімікрія** – “безпринципне пристосування” до навколишнього соціально-політичного середовища, сформоване умовами життя заради досягнення певних вигод.

**Політичне мислення** – це форма свідомого продуктивного віддзеркалення людиною процесів і явищ навколишньої політичної реальності у вигляді думок, висновків, рішень.

**Політичні мотиви** – це ті спонукання людей, які змушують їх включатися в політичну діяльність.

**Політична поведінка** – результат функціонування трьох блоків: політичної свідомості, підсвідомого та культури, зовнішній бік політичної діяльності. На вищому рівні – це діяльність щодо координації чужих інтересів у межах суспільства; на середньому рівні – діяльність із політичної демонстрації власних інтересів; на нижчому – політична соціалізація.

**Політична психіка** – включає 3 блоки: політичне сприйняття (наприклад, політичної інформації), політичне мислення (обмірковування політичної інформації та прийняття політичних рішень), політичні почуття (емоційна оцінка висновків політичного мислення).

**Політична психологія** – наука, що вивчає психологічні компоненти і феномени (ціннісні орієнтації і певні судження, які пов’язані із політикою, погляди, настрої, почуття, волю, особливі риси характеру, потреби, мотиви, традиції тощо), що формуються у людей у результаті соціально-політичних відносин і реалізуються в політичних діях індивідів, соціальних груп, класів, народів і націй.

**Політична самосвідомість** – процес і результат вироблення стійкої усвідомленої системи уявлень суб’єкта політичних відносин про себе в соціально-політичному плані, на основі чого суб’єкт цілеспрямовано буде стосунки з іншими суб’єктами і об’єктами політики.

**Політична свідомість** – це система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери суб’єктами – індивідами, групами, націями тощо.

**Політична соціалізація** – процес взаємодії індивіда та політичної системи, метою якого є адаптація індивіда до даної системи, перетворення його на громадянина.

**Політичний конфлікт** – зіткнення протилежних суспільних сил, обумовлене певними взаємовиключними політичними інтересами та цілями.

**Потреба в аффіліації** – це потреба в належності до групи й одержанні схвалення, яке виявляється в турботі політика про добрі стосунки з іншими.

**Популізм** – політика загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

**Психобіографії** – метод психологічного аналізу особистості конкретних осіб, передусім політичних діячів.

**Радикалізм** – рішуче, безкомпромісне здійснення намірів, прагнення до корінної зміни дійсного стану в тій чи іншій справі.

**Ресоціалізація** – передбачає не просто освоєння нових соціальних ніш, а перенавчання того, що було міцно засвоєно в дитинстві і юності і що становило фундамент даної особистості.

**Сегрегація** – поділ людей у суспільстві на категорії за ознакою відмінності соціальних статусів, що вимагає обмеження сфери життєдіяльності, при якому контакти між групами заборонені частково або повністю. Такий поділ закріплюється в соціальних нормах, поведінкових стереотипах, суспільних інститутах, кодується і підкреслюється символікою (відзнаками, одягом, табу, традиціями, ритуалами).

**Соціалізація** – процес включення індивіда в суспільство через засвоєння ним системи соціальних ролей.

**Соціальна перцепція** – це сприйняття, розуміння й оцінка людьми соціальних суб'єктів, інших людей, соціальних груп, спільнот.

**Соціальні потреби** – сукупність суспільно необхідних життєвих потреб та інтересів громадян, об'єднаних за територіальними, демографічними, професійними та іншими ознаками.

**Стереотип** – усталене ставлення до подій, вироблене на основі порівняння їх з внутрішніми ідеалами.

**Стереотипізація** – класифікація форм поведінки та інтерпретація їх причин через зіставлення зі зразками, що відповідають соціальним стереотипам.

**Теорія “політичної підтримки”** – одна з теоретичних моделей політичної психології, розроблена американськими політологами Д. Істоном і Дж. Деннісом, в основі якої – ідея психологічної підтримки влади з боку громадян.

**Теорія обміну і трансактного аналізу** – даний підхід розглядає лідера в процесі його взаємодії із послідовниками.

**Теорія очікування-взаємодії** – одна з психологічних шкіл, що вивчає проблеми лідерства, шляхом створення операціональної моделі лідерства.

**Толерантність** – властивість особистості неупереджено оцінювати людей, події, явища, що володіють різними, у т. ч. суперечливими рисами; характеризується здатністю відзначати одночасно і позитивні, і негативні риси, зіставляючи власні погляди з усією наявною інформацією, не надаючи переваги в кінцевій оцінці власному ставленню.

**Установка** – психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації.

**Установка соціальна** – стан готовності особистості до певного сприйняття і оцінки соціальних явищ, процесів, ситуацій, поведінки в ній.

**Ціннісний дисонанс** – невідповідність ціннісних орієнтацій владних структур та їхніх прихильників моральним і соціальним цінностям суб'єктів опозиції.

**Фрустрація** – психічний стан дезорганізації свідомості та діяльності особистості, викликаний об'єктивно невизначеними і невинуватими перешкодами до бажаної мети.

## СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

### Основна

Андреев А. Л. Политическая психология. Москва : Издательство “Весь Мир”, 2002. 240 с.

Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Новая школа, 1996. 352 с.

Москаленко В. В., Лактіонов О. М. До питання про предмет, структуру категоріально-понятійний апарат політичної психології. *Вісн. ХНУ. Серія. “Психологія”*. 2005. № 653. С. 166–169.

Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

Москаленко В. В. Теоретико-методологічний статус вітчизняної психології на сучасному етапі. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 32–40.

Найдюнова Л. А. Проблеми політичної психології: рефлексія ідентичності та очікувань професійної спільноти. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 24–32.

Найдюнова Л. А. Сучасна проблематика політичної психології на міжнародних форумах. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 57–60.

Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь. Москва : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. 576 с.

Пірен М. І. Основи політичної психології : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 418 с.

Покальчук О. В. Основні тенденції розвитку сучасної політичної психології у США: підсумки минулого століття. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 68–71.

Політичний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Київ : Генеза, 1997. С. 352.

Политическая психология : учебное пособие для вузов / под общей ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва : Академический Проект, Екатеринбург : Деловая книга, 2001. 858 с.

Слюсаревський М. М. Політична психологія в Україні: стан і перспективи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 13–21.

Скорик М. М. Політична психологія на методологічному рівні. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф. вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 71–73.

Слюсаревський М. М. Політична психологія сьогодні: виклик, “хвороба зростання” та шляхи їх подолання. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. : Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 3–15.

Шестопал Е. Б. Политическая психология : учебник для вузов / Е. Б. Шестопал. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2007. 427 с.

#### *Додаткова*

Адорно Т. Исследование авторитарной личности / под общ. ред. В. П. Култыгина. Москва : Серебряные нити, 2001. 416 с.

Баришполець О. Т. Соціально-психологічні аспекти функціонування багатопартійної системи в Україні. *Наукові студії з політичної психології* : матеріали звіт. наук. сесії Наук.-практ. центру політ. психології АПН України, 25–26 січня 1995 р. / редкол.: М. М. Слюсаревський (голов. ред.) та ін. Київ : АТ „Реклама”, 1995. С. 22–32.

Батраченко І. Г. Психологія політичного вибору. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 233–235.

Бебик В., Василишина О., Фоміна А. Політична свідомість українського суспільства: рік 2007. *Соціальна психологія*. 2007. № 5. [www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1833](http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1833)

Бицька Ю. Б. Формування політичних орієнтацій виборців: вплив особистості політика. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 235–237.

Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації. *Соціальна психологія*. 2007. № 5. С. 45–57.

Бондарчук О. А. Очікування громадян як механізм впливу на політичного лідера. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 201–208.

Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 62–67.

Булах Л. П. Основні підходи до проблеми політичного вибору. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 237–240.

Бурно М. Е. Напряженно-авторитарний характер. *Психология и психоанализ власти* : хрестом. Т. 2. Самара : БАХРАХ, 1999. С. 245–250.

Васютинський В. О. Соціально-психологічний зміст ставлення громадян до влади. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції 13–14 листопада 1997 р. Київ : ДОК-К, 1997. С. 226–228.

Войтасик Л. Психология политической пропаганды / пер. с польского В. Н. Поруса. Москва : Прогресс, 1981. 278 с.

Вольфовська Т. О. Становлення інтерактивних умінь як психологічна проблема інтеграції особистості в громадське життя. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 4. С. 64–74.

Вольфовська Т. Формування моделей політичної поведінки старшокласників у розвивальному інтерактивному просторі. *Психологічні перспективи*. 2003. № 4. С. 176–180.

Гавриловська К., Тимофіюк О. До проблеми персоніфікації державної влади: психологічний аспект. *Психологічні перспективи*. Випуск 2. 2002. С. 70–76.

Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору у контексті інтеграційних процесів в Україні. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: В. О. Васютинський, І. В. Жадан, П. Д. Фролов. Київ : Міленіум, 2008. Вип. 8. С. 23–33.

Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. *Перспективы*. 2004. № 1. С. 26–31.

Дембицька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 145–158.

Дембицька Н., Валюк О. Архітектоніка образу ефективного політика: репрезентації в політичній свідомості молоді. *Соціальна психологія*. 2007. № 2. С. 27–40.

Дідук І. А. Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2001. Т. 3. Ч. 4. С. 60–64.

Дубс Т. Є., Вавіліна Н. В. Психосемантичне дослідження іміджу політичного лідера. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 190–196.

Ітвел Р. Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий. *Социологические исследования*. 2003. № 3. С. 9–19.

Інтегральні процеси в Україні та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. Київ : Міленіум, 2008. 360 с.

Карковська Р. Дослідження цілісності політичної орієнтації особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2004. Вип. 9. Ч. I. С. 151–158.

Кияшко Л. О. Політична соціалізація та репрезентація у свідомості молоді соціально-ідеологічних понять. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. В. О. Васютинський, О. А. Ліщинські. – Київ : Міленіум, 2007. Вип. 5–6. С. 236–246.

Комарницька М. Методи здійснення політичної поведінки. *Політична психологія* : науковий збірник. Львів : Ліга Пресс, 2003. С. 100–102.

Крамник В. В. Власть и мы: ментальность российской власти – традиции и новации. Общество и политика: современные исследования, поиск концепций / под ред. В. Ю. Большакова. Санкт-Петербург : Изд-во С-Петербург. ун-та, 2000. С. 90–142.

Крамник В. В. Социально-психологические механизмы политической власти. Психология и психоанализ власти. Т. 1. Хрестоматия. Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. С. 248–334.

Кривошесенко О. В. Основні підходи до визначення структури іміджу політичної партії. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 253–255.

Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичний силует на тлі епох. Львів: Кальварія, ЛФУАДУ. 2000. С. 60–62.

Легедза Н. Н. Факторы и причины политического неучастия: опыт Украины. *Перспективи*. 2004. № 1. С. 116–120.

Луценко О. Л. Механізми психологічної адаптації особистості у перехідному періоді. *Психологія сучасності: наука і практика* : тези міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців 27 грудня 2003 р. Одеса, 2004. С. 143–144.

Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 55–65.

Пархоменко Т. С. Політичний імідж: методологія побудови. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 257–259.

Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичного самовизначення учасників електорального процесу. *Психологічні перспективи*. 2003. № 4. С. 49–54.

Плющ О. М. Концептуальна модель політичних настанов особистості. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. : Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 72–80.

Психологія масової політичної психології та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. Київ : Вид-во “ДОК – К”, 1997. 164 с.

Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 50–56.

Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина. Психоаналитическое исследование. Москва, 1996. 239 с.

Резнік О. Диспозиційна модель психологічного механізму політичної самоідентифікації індивіда. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 90–98.

Руденко Ю. Політична свідомість: визначення та актуальність дослідження в контексті розвитку вітчизняної політичної науки. *Людина і політика*. 2001. № 4. С. 107–114.

Смерічинська О. Відкрита політична поведінка з точки зору мотивації. *Політична психологія : науковий збірник*. Львів : Ліга Пресс, 2003. С. 64–66.

Фролов П. Д. Речевые приемы самопрезентации политика. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 281–285.

Фролов П. Д. Психотехнології впливу на виборця: правда й вигадки. *Наукові студії із загальної та політичної психології* : зб. ст. Вип. 5 (8). Київ : Абрис, 2002. С. 169–182.

Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс-Универс, 1995. 256 с.

Хазратова Н. В. Проблема психологічної детермінації взаємин особистості і держави. *Наукові студії з загальної і політичної психології* : зб. ст. Вип. 2 (5). Київ, 2000. С. 167–180.

Хазратова Н. В. Сприймання влади і закону як складові ставлення особистості до держави. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції 13–14 листопада 1997 р. Київ : ДОК – К, 1997. С. 302–305.

Хазратова Н. В. Структурна модель образу держави. *Психологічні перспективи*. Випуск 1. 2001. Волинський державний університет ім. Лесі Українки, інститут соціальної і політичної психології АПН України. С. 26–36.

Хомуленко Т., Хомуленко Б. Дихотомія “авторитарність-демократичність” в онтогенезі особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4 (11). С. 146–153.

Циганенко Г. В. Участь молоді в організаціях політичного спрямування: мобілізаційне та соціально-психологічне підґрунтя. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдюнова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 246–254.

Чередниченко О. Т., Омелаєнко І. Б. Соціопсиходіагностична програма стратегій впливу на масову свідомість у період виборчих кампаній. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 288–290.

Шевяков О. В. Форми і методи психологічного забезпечення політичного іміджмейкнгу і реклами. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. Київ : Інф-вид. Центр Тов-ва “Знання” України, 2001. Вип. 3. С. 290–292.

Шейнов В. П. Психология власти. Москва : Ось-89, 2003. 528 с.

Шестопад Е. Б. Личность и политика: критический очерк современных западных концепций политической социализации. Москва : Мысль, 1988. С. 30–157.

Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 1. С. 5–20.

## **Інформаційні ресурси**

[www.ispp.org.ua](http://www.ispp.org.ua)

[www.politik.org.ua](http://www.politik.org.ua)

[www.razumkov.org.ua/ukr/index.php](http://www.razumkov.org.ua/ukr/index.php)

<http://www.referats.net/pages/referats/rkr/Detailed/17242.html>

[http://www.i-u.ru/biblio/archive/olshanskiy\\_political\\_psihilogiy\\_bases/5.aspx](http://www.i-u.ru/biblio/archive/olshanskiy_political_psihilogiy_bases/5.aspx)

<http://www.kursach.com/biblio/0005000/000.htm>

[http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/Pugach/26.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/26.php)

<http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/24581/24590/>

[http://society.polbu.ru/pugachev\\_politology/ch52\\_all.html](http://society.polbu.ru/pugachev_politology/ch52_all.html)

<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001075/st000.shtml>

<http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/17231>

## Зміст

<b>Передмова</b> .....	<b>3</b>
<b>Розділ 1. Теми з курсу “політична психологія”</b> .....	<b>4</b>
1. Вступ до політичної психології .....	4
2. Історія розвитку політичної психології як науки .....	14
3. Психологія влади .....	28
4. Психологічні проблеми політичної свідомості та поведінки .....	50
5. Психологія лідерства та масової поведінки в політиці .....	72
6. Психологія політичної діяльності .....	86
7. Психологічні аспекти політичної культури .....	106
<b>Розділ 2. Самостійна робота та методичні поради до самостійної підготовки</b> .....	<b>146</b>
<b>Розділ 3. Методичні рекомендації до виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань</b> .....	<b>151</b>
<b>Розділ 4. Тестові завдання з базових тем курсу “Політична психологія”</b> .....	<b>156</b>
<b>Термінологічний словник</b> .....	<b>170</b>
<b>Список рекомендованої літератури</b> .....	<b>177</b>

**Тетяна Вікторівна Білецька**  
**Валентина Чеславівна Купчишина**

### **ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Навчально-методичний посібник

Редактор Л. А. Зборовська  
Коректори: А. І. Дияк, О. В. Коломійчук  
Комп’ютерна верстка О. П. Поштова

---

Здано до набору 08.12.2020. Підписано до друку 01.03.2022

Формат 60×84/16. Гарнітура TimesNewRoman.

Ум. друк. арк. 10,70. Обл.-вид. арк. 11,04

---

Видавництво Національної академії  
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007